

ЛЕВ Т. ОРЛИГОРА

БУДНІ
• НАШОЇ •
МЕЛОХИ

||

ЛОНДОН · У В С · 1953

Лев Т. Орлигора

Б У Д Н І
н а ш о ї
Е П О Х И

ТРИЛОГІЯ

Лондон

1954

Українська Видавнича Спілка

Всі права застережені Видавництвом

Copyright 1953
by
Ukrainian Publishers Ltd.

Обкладинка роботи Р. ГЛУВКА

Накладом Української Видавничої Спілки

Printed by "Ukrainian Publishers Ltd.",
237 Liverpool Rd., London, N. 1.

ПЕРША ЧАСТИНА

Том II

**Моїй Матері, що життя віддала за сина свого
присвячую —
Автор**

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ЖИВУ В МОСКВІ

Коли радіють арештанти

Я поступово ознайомлююсь з дикою місцевістю. Рибінський поправно-трудоий табір НКВД має 50 дерев'яних бараків. У кожному бараці мешкає 250 осіб. Від стіни до стіни (в два поверхи) тягнуться соснові дошки. На дошках, замість матраців, рогозові мати. Звечора до ранку червона плита. Вночі в'язні вкриваються ковдрами і верхнім одягом, який мають на собі під час праці.

Вони від ранку до вечора пиляють сосну. Сортують і возять до ешелюнів. Інші палять гілля. Топлять мерзлу землю: копають канали. На другому об'єкті будуються арматурно-бетонні шлюзи: тут по Волзі йтимуть пароплави з лісом.

Ті, що виконували виробничі норми, отримували місячну зарплатню: 1 карбованець і 35 копійок. Замість грошей, їм видавали «расчотні квитанції»: по 50, 20, 5 копійок. На звороті квитанції напис: «імеєт хождение среди заключенных на території Рибінського І. Т. Л. НКВД. Нікакіє заявленія об утере расчотних квитанцій во вніманіє не прінімаються. Подделка преследується по закону». За квитанції (таборові гроші) можна придбати в кіоску в обмеженій кількості сіль, нитки, голки.

Арештантів харчують силосом. Я трохи зупинюся над виготовленням цього харчу. Влітку «силосні

бригади» викопують за кухнею глибокі ями. Стіни ям оббивають дошками. Ешельонами з українських колхозів приходить різна городина. Арештантки ріжуть капусту, буряки, брукву, молоду лободу, кабаки, пожовклі огірки. «Вінегрет» дрібно січеться і солиться. Довгим коритом висипається до ями, де втопчується ногами. Наповнена яма для збереження тепла щільно закривається. Силос кваситься і осолоджується. Потім кухня з цієї квасини варить баланду. Щоб смачніша була їжа, заправляють її пережареною кукурудзяною або житньою мукою.

Святкові дні арештантів зовсім розходяться з релігійним календарем. Коли під час праці здохне або вб'ється коняка — всі тішаться. Два дні баланда буває смачніша за смажене курча. Щасливцям попадалися навіть кусники м'яса. Кухарі викидали обварені кістки в попіл на смітник. Арештанти підбирали їх і мили. Розбивали дрібно, мололи. Кістяним борошном заварювали окріп. Говорили, що вода стас смачною і надзвичайно корисною. Інколи з Архангельська привозили тульку. Вона мерзла, але з червами. (Видно, що влітку десь довго стояла). Кидали рибу в баланду. Дохлі черви впливали на поверхню. Кухарі не вважали за потрібне їх викидати.

Нам три тижні заборонялося зустрічатись з арештантами. Потім самі обставини праці звели нанівець це розпорядження. Щодня працюємо спільно. Наші бригади, очолені інженером, прискореними темпами виготовляють лісовий матеріал. Пиляють вишукано стрункі сосни. Я сантиметром обміряю довжину й товщину дерева, смоляною фарбою пишу цифри.

Сьогодні арештант, що підносив мені відро з фарбою, захворів. Каже, що розболівся живіт. Приятеліві віддав талон на обід. Отримав дозвіл обідню перерву пересидіти в лісі. Тікати ніхто тут не думає — всюди охорона. Багато законспірованих гнізд, де сидять енкаведисти в теплих білих кожухах і в білих повстяниках, що мають халяви вище від колін. За поясом пляшки з спиртом і добра закуска. Енкаведистам-вартовим холод не страшний.

Я розклав багаття. На дротині обжарював м'ясо. Частину обіду віддав арештантові, хоч це робити строго забороняється. В'язень постійно озирався.

Міцно тримав обома руками окраець хліба, ніби боявся його впустити. Без кінця дякував мені. І згадував найкращі дні таборового життя — Перше Травня і свято Пролетарської Революції. Тоді з Рибінська і Іванова привозять автомашинами до табору різні кістки. Варять баланду з ячменем і нечищеною картоплею. Арештанти радіють, як малі діти. А на останнє свято революції були привезені також кишки з різної худоби. Смачні були кишки, дарма що декому попадалися з залишками калу.

— Тільки на Різдво й Великдень нас зовсім не вважають за людей. Мусимо працювати по сімнадцять годин на добу. Забороняється робити обідню перерву. Кожна бригада виділяє по шість осіб. І ці «посильні» в цеберкух приносять баланду до лісу. Розгрівають на триногах. Потім літровим черпаком роздають, — розповідає арештанти.

— В 1938 році, на другий день Великодня, тринадцять арештантів-свангелістів кинулося під поїзд, що відходив з лісу до Іванова. Кров, руки, ноги, голови лежали по шпалах. На місце події було послано нашу бригаду, щоб людське тіло в болоті закопати. Кров присипати землею.

— Троє арештантів тоді набрали в пазуху людського м'яса, — сумно продовжував арештанти, збираючи з поли крихти хліба і кидаючи їх в рот. — Вони м'ясо варили під час праці в банках. І без соли їли. Ми спостерігали. Потім лопатами повбивали людоїдів. Обабіч залізниці в канаві всіх закопали, як дохлих псів. Енкаведисти сміялися. Зберегли неутралітет. Тільки одяг сказали познімати і занести до караульної будки.

Трупами варять обід

— Не поспішайте диктувати. Я краще вам щось покажу. Лише вам. Тільки мовчіть же, — сказала Тетяна. Грайливо на пальцях підійшла до шафи. — Золоті зуби. Цікаво, правда? Ось брудний. Великий і маленькі. Ця коронка з кусником гнилого людського зуба. З різних ротів. Хе, таке золото мого батька.

— Він десь знайшов? — питаю я.

— Хе, знайшов у роті вбитих і хворих арештантів.

А може купує? Не знаю. Тільки страшно боїться, щоб ніхто не побачив. Він не знає, що я знаю. На жовтневі свята їздив до Москви. Двадцять зубів відвіз. І знову збирає. А гляньте на це. Очі з блискучих гудзиків. Цікаво, так?

Тетяна крутнулася на одній нозі, показуючи дерев'яну ляльку. Якийсь арештант місяцями працював над нею (у вихідні дні і після праці), щоб віддати дочці енкаведиста за кусень хліба.

В цю хвилину на шляху загавкав собака. Ми зробили протавку на замерзлих шибках. На дворі місячно, і шлях освічений електрикою. «Видно, хоч голки збирай». З праці йдуть концтаборяни. Померзли. Дугами позгиналися. Бороди білі від морозу. Позаду пес доганяє криву людину. Хапає за поли, тягне. Кривий в'язень спотикається. Падає на сніг. Кривиться і ніби хоче заплакати. Пес сідає йому на спину. Задоволено махає хвостом. З рук енкаведиста отримує кусник мерзлого м'яса.

Я знаю, що дресовані пси — друзі НКВД. Вони сплять у теплих будах. Живляться м'ясом. Доглядаються арештантами, які їм заздять, як бідний багатому. Голодна людина втрачала почуття самопошани. Не гидувала з брудного п'яного корита хапати в рог варену картоплю. Тих, що обкрадають псів, часто ловлять на «гарячому». Карають ізолятором або відсилають до «Кураха». Я досі не можу з'ясувати змісту цього слова. В'язні казали, що Курах — це спецізолятор в ізоляторі. Там обвинуваченого кидають у льох. Щодоби дають йому дві шклянки води і двісті грамів хліба. Так продовжується сім днів. Потім «привілеї» ліквідуються. В'язень два дні живиться тільки перевареною водою. Коли хто захворів або після відбуття кари просто не має сил рухатися, його заносять до «пугачовки») і там добивають струмом.

Мороз лютував, перековував землю на камінь. Слина на лету перетворювалася в лід. І тому мертвих не хоронять — дорого коштує. Мерзлі групи, як дрова, відносяться до «кочегарки» таборової кухні. Обливають бензиною. Кидають в огонь. Кухарі

---

*) Залізна клітка.

говорять, що трупами баланда вариться швидше, ніж дровами. На кухні і в кочегарці переважно працюють рецидивісти: НКВД вважає їх соціально-близькими людьми. Дає їм певні привілеї. Прислужується їм легшою працею. Та мало хто радіє цьому. Майже всі тікають з кочегарки. Говорять, що треба мати нерви міцні, як дріт, або бути сліпим. Трупи, які горять, піднімаються. Надимаються і з вибухом лопаються. На тілі шкіра закочується. Ноги і руки здригаються. Ніби оживають. Ніби людина напружує м'язи.

— В кочегарку тебе! — погрожують енкаведисти, коли якийсь арештант провиниться. Трупи паляться не лише тому, щоб не рити ям у мерзлій землі. Мета інша: щоб нагнати жах на ще живих. . .

Тетяна то показує фотознімку своєї матері, то видумує різні жарти. Вперто уникає навчання. Найбільше боїться диктату. Коли батько в зошиті побачить, що рябіють помилки, без слів знімає пояса. На задній частині тіла лягають сині стрічки.

— Бідні арештанти. Хоч вони й хочуть вбити Сталіна, а мені їх жаль. Одному я намагалася віддати старі батькові штани. Він подякував і відмовився. Їм дозволено ходити тільки в арештантському. — говорила Тетяна, як доросла.

— А хліба я завжди кидаю. І вони мене люблять. Арештант Іван (я вам його покажу, як побачу) каже, що також десь має таку, як я, Тетяну. Я не знаю, чи дочку таку, чи жінку, — закінчила мову Тетяна. Я глянув на її спокійно-серйозне лице і відповів:

— Когось має. Отже, прошу сказати, що таке «глагол»?*)

Дівчина радіє, що я її питаю те, що вона знає. Батько найбільше уваги звертає на «глагол». Вважає його вершком усіх знань.

Мати віддає дитину за окрасць хліба і волю

Ми, «москвичі», не мали окремої лазні. Мусіли користуватися з арештантської. Я не можу сказати, що я ще десь бачив, щось брудніше і примітивніше. Але про санітарію не варто згадувати. Опишу те, що я

*) Діслово.

лише чув: цього я не бачив тільки тому, що не хотів бачити. Вибачаюсь перед читачем за оголеність правди.

Комендант табору ізолює жінок від чоловіків. Забороняє мати статеві стосунки. Чим строгіша заборона, тим більше бажань її порушити. На диво перші порушують її енкаведисти: може отримують таємне розпорядження з політчастини. Створюють для арештантів відповідні умови.

Таборова лазня біля вбиральні. Звичайний дерев'яний барак. Вікон немає. Для теплоти стіни знадвору оббиті очеретом. Обкидані снігом. Лазня працює щомісяця. Перед купелем кожний арештант отримує віник.

Часто остання чоловіча група не має відповідної кількості осіб. Щоб лазня не гуляла, її негайно заповнюють жінками. Вони не протестують. Бо їх беруть просто з праці. Перевтомлена людина готова йти всюди, щоб тільки відпочити. Чоловіки обурювались. Може вони мали підставу: немає нічого огиднішого за жінку, що має на бровах воші. Коси рябіють від гнид. Шкіра на кістках, зморщена, обвисла. Голос глухий. Старі жінки на очах старішали. Щодня вмирили. Вмирили під час праці, сну. Гинули в лазні і в ізоляторах. Від одного погляду на них можна розчаруватися не лише в жінках, а навіть у житті. . . Дівчат зберігала молода кров. Вони успішніше боролися з лихою годиною.

— Чаво арьоте! Всьо равно! Далой стид! — заспокоюють енкаведисти. В'язні втихають. Наказ НКВД вище від людської гідності. Мушу одночасно згадати, що арештантки ожорсточілі. В них майже не існує почуття радості. Відсутні жарти. Сором, ніжність, жіночість тут висміяні, як негідна риса людини.

В лазні просторо і тепло. Під стінами стоять нари: звичайні дошки. В кутку підсліпо блимає закурена газова лампа. Вона нагадує погасаючий огонь у тумані.

Найбільшим успіхом втішаються невинні дівчата — дочки розстріляних ворогів народу. Часто жінки перші виявляють бажання до співжиття. Роблять це найщиріше і не соромляться. Коли чоловік відмо-

вляється, жінка не розгублюється. Вона знає найслабшу сторону в'язня. Прирікає себе на ще більший голод. За співжиття обіцяє два дні віддавати свої пайки хліба. Так поводитися ті, що не користувалися найменшим успіхом у чоловіків.

Чому арештантки хочуть завагітніти? Причин багато: вагітну жінку на два тижні перед пологами і на два тижні після пологів звільняють від праці. Щоденний хлібний порціон збільшують майже вдвоє. В баланду кидають ложку риб'ячого товщу. Жінка в ці тижні почуває себе гордою, навіть щасливою. Має багато заздрісних.

Чоловіки осуджують жінок. Говорять:

— Жінки краще пристосовані до життя. Вони навіть у пеклі знаходять стежки до раю. Жінка — це не жінка, а справжня сатана. Звичайна самиця, що за окраець хліба і відносну волю може в утробі виношувати людей. Мабуть, жінкам тасмно сприяє НКВД. Як би Москва не хотіла, жінки б не вагітніли!

Матерям, що мали багато молока, випадало виняткове щастя. Користувалися чотиримісячним звільненням від тяжкої праці. Отримували найкращі в таборі харчі. За це мусіли годувати своїми грудьми двоє або троє немовлят. Кожна мати — егоїстка. Або більше, ніж мати! Вона для рідної дитини не жаліла молока. Інші немовлята голодували. Лікар це зауважив. Робив так, щоб немовлята були змішані, щоб мати годувала прикріплених до неї немовлят і не знала, хто годує її дитину. Хитра мати й тут знаходила вихід. Одна нігтями поранила дитині палець на нозі, щоб вона для неї не загубилася. Таких матерів карали.

Щомісяця в таборі народжується п'ятеро-шестеро дітей. Чотиримісячних у теплому спецвагоні відвозять до Москви. Мати не знатиме, як називатиметься її дитя. Яке матиме прізвище. За народження людини вона від держави отримує винагороду — скорочення терміну ув'язнення на одну третю частину. Майже кожна мати дотримувалася свого відречення. Найчастійше порушувала умову та жінка, що матір'ю ставала вперше. В неї прокидалися справжні материнські почуття, про які вона досі не знала. Вно-

чі вона заливала подушку сльозами. Вимагала повернення дитини. Говорила, що погоджується вмерти разом з нею.

Вішалися навіть молоді матері, але ніхто на це не звертав уваги. Їх карали за зламання відречення. За обман управи табору. Чому мати ставала обманницею? Бо хотіла отримувати баланду з риб'ячого товсту, щоб покращити здоров'я. Матерям, що вимагали дітей, як проваторкам, додавали новий термін ув'язнення. Висилали на тяжчі і гірші праці. Вони мусіли передчасно померти. Випустити їх на волю небезпечно. Робитимуть пропаганду, наслідки якої можуть приносити велику шкоду. Жінка, що місяць перед народженням немовляти не погоджувалася відректися від потомка, позбавлялася привілеїв. Вона родила в снігу на праці... і гинула з немовлям біля грудей: вона не була спроможна своїм теплом урятувати і себе, і дитину.

Розкішно живуть діти в московському дитячому садку (на Ленінградському шосе). Там чотирирічних дітей «звіздять».) Чотирирічних тому, що існує чотири шаблі гідного людського життя: жовтень, піонер, комсомолец і комуніст. Ще перед «звездинами» діти отримують імена і прізвища. Тому в московських школах вчать учні з такими модерними іменами:

— Владлен**) Октябрський, Йоста***) П'ятилеткіна, Октябр'єв, Аврорський, Багрянцов, Первомайський і т. п. Арештанти для розваги видумують різні анекдоти, за які часто платять навіть життям. Дуже часто я чув особисто такий жарт:

— Владлен наробив у пелюшки, а Йоста все розмазала... Матері мали право тільки тішитися, що «батько Сталін» опікується дітьми. Він любить безрідних сиріт: хіба це не благородна риса вождя? Він любить сиріт, що виховуються в його душі. Коли вони підростуть і запитають про батьків, їм скажуть лаконічно:

— Погані матері полишали вас під тинами. А лю-

---

*) Тобто, христять по-більшевицькому.

**) Ім'я походить від початків слів: «Владімір Ленін».

***) Йосип Сталін.

бий Сталін підібрав. Нагодував молочною кашею. Послав учитися. Бо Ленін заповів: »Вчитися, вчитися і вчитися«.

Що таке »С. Ф. Б.«?

І Тетяна також училася, але не тому, що мала бажання вчитися: хотіла охоринити тіло від батькового широкого пояса.

— Дочко, а сукина дочко! Вуха давай? — сказав товариш Романов, увійшовши до хати. Тетяна з переляку заверещала. Випустила перо з пальців: по зошиті розлилася чорнильна пляма. Вона побачила пляму і ще більше перелякалась. Я дивився то на Тетяну, то на її батька.

— Дурна, чого тремтиш? Не битиму. Сьогодні день твого народження! Романов схопив дочку за голову. Підняв майже під стелю. І знову:

— Я зовсім забув. Сусіди пригадали. Застеляй стіл скатертиною. Обжарюй ковбасу, сало. Та не забудь збігати по консерви.

— Почекай, — звернувся до мене Романов. — А ти мені сьогодні мусиш допомогти в дечому

— Я не маю часу, товаришу Романов

— О, досить! Завтра вихідний день. Я хочу раніше закінчити працю.

Тетяна радіє, що батько має гарний настрій. Вона дикою козою поскакала до харчового магазину. Я з Романовим прямую таборовою площею. Надворі вже давно потемніло. Летить метеликами густий сніг. Світу божого не видно. Біля таборової кухні товпляться померзлі арештанти. Один стоїть на цеглині. Тремтить і вие, як пес з перебитою ногою. Другого арештанта підвішено за руки: руки сині. Не плаче, а очі в сльозах. Голову схилив на груди, як убитий. З-під його ніг вибита цеглина. В цю хвилину мені стає огидний весь світ. В душі кипів гнів. Стискались кулаки. Хотілось кричати, кликати всіх до помсти. Ні — це був би вияв безглуздя. Мене схопили б, не давши сказати другого речення. Я сам себе стримав і байдуже запитав:

— За що їх карають?

Романов пояснює: арештанти намагалися зфальшувати талони, щоб два рази отримати вечерю. А той не хотів стояти на цеглині. Отримав тяжку кару — підвішення. І тепер посинів, водить очима, як хворе ягня.

Заходимо до світлої кімнати. Сидить велика група арештантів. Романов до присутніх:

— Тому, що ви виконуєте норми, ваші прохання взяті до уваги. Сьогодні маєте право написати листи. Кожен отримає папір і олівець. Роздайте, — звернувся до мене Романов. Я виконав його розпорядження, хоч воно й мало дурний характер. Арештанти щиро дякують. На їх виснажених лицах панує непідроблене задоволення.

— Я буду диктувати. Хто змінить хоч пару слів, хоч одно слово, його лист піде. . . Але не до родини, а в плиту. Пожалійте папір. Отже, пишть: Дорогі мої діти! Хто має тільки дружину, пише: Дорога дружино! Повідомляю з далекого краю, що я живий і здоровий. Того і вам бажаю. Чесно відбуваю кару. Стахановською працею перевиховуюсь. Буду корисним громадянином Радянського Союзу. Чим інтенсивніше ви працюватимете на соціалістичному виробництві, тим краще буде мені тут. З привітом: ваш батько, або твій чоловік.

— Прошу питання? Чи можна написати, щоб прислали пару голівок часнику? В мене ясна гниють, прошу глянути.

— Дозвольте в листі зазначити, щоб не зберігали мій одяг. Щоб продали собі на хліб, — запитує інший арештант.

— Без білітрістік! Не фантазуйте! На конвертах напишіть адреси. Залиште листи. Встать! — наказав Романов. Арештанти мовчки виконали розпорядження. На прохання Романова я швидко переглянув листи: всі мають один зміст. Романов передав кореспонденцію вартовому енкаведистові. Він поніс до політчастини: там цензуруватимуть.

Нова юрба арештантів знову наповнила кімнату. Романов до них.

— Ви маєте листи з дому. Сидіть уважно — я кожному прочитаю зокрема.

Невільники повитягували шиї. Прислухалися, як до надзвичайного повідомлення. В листах багато речень закреслено. Слова незв'язані. Слухачі раді будь-якій вістці з дому. По деяких словах пізнають, що вдома все »добре«.

Півтори години витрачено на читання. В'язні подякували і вийшли. Їхні листи Романов вкинув до плити. Тепер він веде мене до протилежної сторони табору. Робить широкі кроки. Насвистує свою улюблену »Катюшу«. Питає:

— Знаєш, що таке »С. Ф. Б.«?

— Ні.

— »Смерть фашистам-беглсцам«. В нашому таборі тепер запроваджено татуювання. Уряд усе робить, щоб тільки полегшити життя арештантам. Ми ведемо широку пропаганду. Заохочуємо їх приймати на шкіру »С. Ф. Б.« Охочі є. Але мізерна кількість. За місяць зголосилося тільки сім осіб! Вони самі приходять до управи табору. Отримують звільнення від праці на один день. Спеціалісти їм виколують три літери, — розповідає Романов. В його словах — тон самозакоханого провінційного вчителя, що переоцінює свої знання.

— Татуйований отримує більше хліба. Подвійну кількість баланди. Арештанти з першої години називають його своїм найзапеклішим ворогом.

— Чому? — несміло запитую я. А Романов:

— Тому, що він отримує поліпшені харчі за рахунок зменшення приділу для звичайних в'язнів. До »Сефевівців« ми ставимося з довір'ям. Вони не тікають. Знають, що існує наказ: татуйованого втікача розстрілювати без допиту. Рецидивісти не мають права носити »С. Ф. Б.« Вони (ти це добре собі запам'ятай) політично надійні люди. Але... одного татуйованого, я зараз буду »благословити«.

— Бити? Він же, кажете, користується довір'ям? — запитую я.

— Хитрують паразити. Він з букви »с« зробив »о«. До »б« дописав »орисів«. Вийшло, що в нього не »С. Ф. Б.«, а О. Ф. Борисів. І хотів тікати. На дорогу заховав у лісі три порції хліба: значить три дні не їв. Мав ложок три соли і дві пачки сірників.

Розмовляючи, заходимо до канцелярії карцера.

— Почекай тут, — сказав Романов і пішов у сусідні двері. Я сів за стіл. Переглядав газети. Прошло хвилин п'ятнадцять. Спокій порушив страшний розпачливий зойк. Підходжу до дверей. Зазираю в щілину. В кімнаті видно, як вдень. Романов стоїть біля якогось дивного верстату. В руках гумова палка. Палить сигарету. Поруч два енкаведисти. Арештант одягнений у гумовий мішок. Гума стискає груди, стягає живіт. Йому тяжко дихати. Піт розсипався градом по чолі. Очі залиті кров'ю. Рот розкритий, і нижня губа здригається.

— Знять! — наказав Романов. Нервово вдарив палкою себе по халяві. Гнівню сплюнув на жертву. З посинілої людини при допомозі верстату стягають гуму. Людина падає опудалом. Тратить свідомість. Романов наказує лити воду. Носком чобота ворушить підборіддя зомлілого. Жертва лежить, як убита.

— Чорт! Як прокинеться, вкиньте в льох. Нагодуйте баландою. Спостерігайте поведження. Я з ним розмовлятиму завтра, — сказав Романов. Енкаведисти стукнули закаблуками. Я швидко відходжу від дверей. Знову схилию чоло над газетою.

— Гниль, а не людина. Не встиг одягнути мішок, як почувся сморід, — сказав Романов, підійшовши до мене. Він хоче мене здивувати таємницею своєї праці. Я запитую:

— Який мішок ви маєте на увазі?

Романов кинув з-під лоба підозрілий погляд. Кивнув головою, ніби підкреслив: молодий ще. А потім, трохи подумавши, сказав, що розповість іншим разом. Ми поспішаємо до хати.

— Гарна в мене дочка? Га? — я вперше почув таке запитання від Романова. Найжорстокіший батько любить, коли хтось хвалить його дітей. Відповідаю позитивно.

В хаті Романова — гомін. На столі пляшки. Дим плаває сизими клубками. Гості — четверо енкаведистів з жінками. Вони терпеливо чекають на свого начальника. Здивувалися, побачивши мене з ним. На їх здивування Романов з патосом відповів:

— Це вчитель моєї Тетяни. Він навчає її всяких граматических глаголів.

Жінка одного енкаведиста залилася дрібним сміхом. Розвеселилася його неграмотністю. Вона замовкла так несподівано, як і засміялася. Я тільки тепер довідався, що Романов п'яний. Я почував себе, як дикий птах у клітці. Вони п'ють горілку, як воду. Розповідають анекдоти, від яких в'януть вуха. Тетяна зарахована до дорослих. Їдять мало. Їжу нюхають, прицмокуючи. Як не співають, то вигукують. Хто ефектовніше вилається, той в очах усіх — герой.

Романов бачить, що моя мовчазна присутність зв'язує його гостей. Випроваджує мене з Тетяною до іншої кімнати. Дає пів літри, щоб не було скучно «по родині». (Він знав, що я люблю Дніпро, рідні степи і тому інколи глузував). Тетяна взяла з столу кусень сала і ковбаси. З учницею мій настрій кращас. Я хотів їй заборонити пити. Заховав чарку і почав розповідати, яку шкоду приносить алкоголь людині. Вона не захотіла слухати, розгнівалася. Напилася з пляшки, аж сльози з очей потекли. Для розваги я почав співати «Випрягайте, хлопці, коні!». До нас прийшла молода жінка одного старого енкаведиста. Запитала:

— Ви українець?

— Так, я українець.

— Не бійтеся. Я з Чигирина.

— Я не боюсь. Ви майже моя землячка, — в'лповідую я.

— О, як гарно. Я так заскучала за своїми, за батьківщиною. І в Тетяни мама була україркою, егеж?

Тетяна, як коза в спеку, покивала головою. Я не довіряю цій симпатичній жінці енкаведиста. Може вона провокатор? Вона сміло лає чоловіка, що він день і ніч працює для Сталіна. А його батьки в колхозі голодують. Ходять обідрані, як жебраки. Я у відповідь, наповнив чарки. Всі випили. Трохи п'яна жінка голосом Наталки-Полтавки завела:

»Думи мої, думи мої. . .

Лихо мені з вами. . .«

На її очах появилися сльози. А в сусідній кімнаті гості з підсвистом:

»С нам-і-і-і Сталін радной,
І жалезной рукою! . . .«

— Катерино, твою мати! Іди підтягай, »і железной рукой,« — жінка почула строгий голос чоловіка: в голосі відчувалося більше грубости, ніж строгости. І ніби протверезіла. Витерла сльози, щоб чоловік не лаяв. Кисло скривила уста. Вона страждала. Вона щось пригадувала. Я не міг зрозуміти її горя, але по лиці пізнав, що те горе болюче, як рана. Ні — вона не провокатор — швидко промайнула думка в моїй голові. Вона вибачилася і пішла. Тетяна до мене:

— Гарна Катерина, правда? Вона колись була арештанткою. З таким старим п'яницею одружилася, бо він їй дав волю. Він ревнивий і її страшно б'є. Як тата немає в хаті, вона приходить до нашої кімнати плакати. Сидить сама і плаче-плаче. . . І просить, щоб я нікому про це не говорила.

До поправно-трудового табору НКВД приїхала Європа

Від Романова довідуюся, що до табору приїде ешелон з »буржуазною Європою«. Не розумію цієї формули. Вона походить з середовища працівників НКВД. Хіба НКВД вже гуляє по Європі, — питає я себе. Три дні займаюсь розгадуванням таємниці. Конкретніше розпитати Романова не насьмілюсь...

В неділю з дідом Прокопом іду до Рибінська: хочемо на двісті купити оследців. Відійшовши кроків двісті від табору, ми почули гудок паротяга.

— Мабуть, везуть нових арештантів? — говорить дід. — Глянь лишень. Ти маєш гострі очі.

Я вище від колін бреду в снігу і нічого не бачу. Розглядаюся. Прислухаюся. Із-за лісу вискакує ешелон. Біжить довгою гадюкою. Вганяється в кут і стає. Далі залізниці немає. Ми, захопившись подією, забуваємо про оследці. В переповнених вагонах: жінки, діти, старі, дівчата, чоловіки. Промайнуло в мене в голові: може це та »буржуазна Європа«?

— Панів привезли. Значить, десь власть перемінилася, — говорить дід. Підсліпо примружує очі. Шапка насунулася на перенісся. Ми стоїмо недалеко від ешелону. Чуємо людський гомін. Дивуюся: хіба й поляки розмовляють українською мовою? Ні. Між поляками половина українців-галичан. Пе-

реважно з Львівщини. Їхня мова нагадала мені Франків »Борислав. . .«

»Пани« несміло виглядають з вагонів. Жінки у високих крилатих капелюхах. В дорогому одязі. Плащі лежать на них з вишуканою елегантністю. Найкраще виглядають дівчата. Енкаведисти радіють більше, як на жовтневі свята.

Я вперше в житті бачу. . . свіжу, червонощоку, елегантну Європу в ніжних рукавицях.

Арештанти-кримінальники, що з сокирами прохотять мимо ешелюну, обкидають »Європу« словами:

— Хто вони? Напевно, якась буржуазія! Якби робітники, то ходили б у засмальцованих кашкетах. І в латаних штанах.

— Що ти! Буржуазію стріляють на місцях. Очевидно, шпигуни.

— Мабуть, американці, бо одягнені »на большой«^{*)}. Он у того штани модні. Холоші стрункі, як у комісара. Мабуть, ніколи не мнутья.

— Кажуть, що за границею така культура, що люди ходять у плащах, через які, як крізь шкло, все видно. Плащі такі виробляються з американської гуми. А дехто гадає, що американські капіталісти в Африці вбивають негрів. А з негрської шкіри виробляють плащі. Вони не мнутья, не линяють, не бояться дощу. Взимку в них тепло, а влітку холодно. І практичні: складений плащ можна заховати в кишеню.

— В такому плащі в Совєтському Союзі не вигідно ходити. Не можна нічого під полу сховати — зразу спіймають. Не вірю в таку культуру: Глянь краще, от жінка! Як намальована!

— Ха! Ха! Ха! Добре, що їх аж сюди попросили »облагароживатья.«^{**)} Треба б усю Європу привезти. Тундра має десять тисяч кілометрів. Всі змістяться!

--- Хе, ви тільки подивіться! До них уже приглядаються жінки енкаведистів. І їм подобалися плащі з капелюшками.

— О, ця буржуазія не призвичаїться їсти силос.

— Їх обчухрають. Облуплять, як Сидорову козу.

---

^{*)} Гарно, пишно.

^{**)} Облагороднюватися.

Через два тижні самі себе не впізнають

— Я віддав би одну шосту частину земної кулі, щоб тільки ота красуня купалася з нами в лазні. Народився б Владлен, клянусь!

— Божеволіш, схаменися! . . Біля неї вже крутяться енкаведисти. Використають, а гетім труп піде під котли. Заложімось! Програю — віддам тобі три порції баланди. На додачу даси мені сонному щигля.

— І ту стару також привезли. Посоромилися в хаті задушити.

— Бо красна армія визволяє, а не душить. . .

Таким глузуванням, гострими репліками і іронічними усмішками зустріли арештанти-кримінальники нових рабів Сталіна. Раби ще сидять у вагонах. Їм, очевидно, не віриться, що доведеться в такій дикій стороні висідати. Деякі здивовано оглядають ліси.

— Тут, брате, буде тобі Річ Посполита від моря до моря. А мені не страшно. Я пережив вашу «пацифікацію». Був два рази у Березі Картузькій. Це в тебе ще блакитна кров, — говорить українець з Галичини. А поляк руки в боки і гнівно, і гордо:

— Тут, брате мій, буде Україна від Карпат до Кавказу!

— От виродки прокляті, от холерські собаки! Всю дорогу політика, всю дорогу гризли один одного. — встряє в розмову стара жінка. — Гляньте! Світу Божого не видно. Сніг і ліс. І працюють там якісь нещасні люди. (Вона жестом руки показує на ліс, де працюють арештанти). Моліться Богу, щоб він нас усіх урятував од нечистої сили. Загинемо, як мухи, — заливається стара жінка сльозами, хрестить дитину. По-материнському витирає сопливному синкові носа. А «виродки» не звертають уваги. Дискутують.

— См-і-р-на-а-а-а! !! — над ешельоном прррротився голос Романова. — Всі валізи залишити у вагонах! За невиконання наказу — ізолятор! З вагонів виході! !!

Кожен крадькома, як злодій, посилає руку до своєї валізи, щоб щось взяти. Жінки покидали дітей. Швидко розв'язують торби. Людина заскочена не-

сподіваним наказом, хоче вихопити якусь найціннішу річ.

— Руки в-е-е-е-рх! ! ! — стрельнувши з пістоля, крикнув Романов. Він п'яний: ніс червоний, як перець. Очі скакають, як люті пси. Він безсердечний. В нього серце в голові.

Діти, жінки, чоловіки, молодь, старі — виконують наказ. Ліс рук. Стає тихо, як у льоху.

— Від ешелюну по шпалах до рівчака, кроком руш! ! ! Не розмовляти, твою матір капіталістическую, ложись! ! ! — командує Романов. Загін енкаведистів ланцюгом оточує лежачу »буржуазну Европу«.

Всі лежать у снігу. Перелякані діти плачуть. Жінки притискають немовлят до грудей і шепочуть молитви. На горб виходить начальник ешелюну: він тількищо під розписку (розписувалися на пляшеті) передав привезених Романову. Тепер промовляє:

— В той час, коли непереможна красна армія під геніяльним керівництвом мудрого вождя Йосипа Вісаріоновича Сталіна легендарними кроками йшла в танках на гнилий Захід, щоб визволити уярмлений трудящий нарід пролетарський з буржуазно-націоналістичного рабства, ви нахабно вели пропаганду проти Радянського Союзу і проти нашого союзника — Німеччини. Ви намагалися в церквах і на вулицях плямувати квітухий успіх соціалізму. Ви навмишне підривали дружбу між Берліном і Москвою! Ви орієнтувалися на злочинну англо-американську буржуазію! Ви плямували авторитет вождя світового пролетаріяту і нашого великого рідного, геніяльного і мудрого провідника і вчителя товариша Сталіна!

— Встать! ! ! — наказує Романов. Всі встали. Обтрушують сніг. Оратор продовжує:

— Тут ви будете перевиховуватись у соціалістичному дусі. Ви покарані справедливим гнівом трудового народу, який ви визискували, як павуки. Ви нарід безпощадно експлуатували! Ви мусите бути вдячні робітничо-селянському радянському урядові, що охоронив вас від гірших наслідків. Жодних заяв, листів, касацій ніхто від вас приймати не буде!

Всі мовчать. Жодних запитань і протестів. Оратор виголосив одночасно: і вирок, і наказ, і поради. Все

зрозуміло, і . . нічого не ясно. На горб виліз сам начальник культурно-виховної частини табору НКВД тов. Валувєв. Він оголосив (його вигляд був такий невинний і спокійний, що він навіть викликав до себе симпатію):

— Батьки! Ви маєте добру нагоду своїх дітей, віком від двох місяців до двох років, передати на виховання до дитячого садка, що знаходиться в одному місті. Правда, з ними ви більше не бачитиметеся. Думайте тепер — опісля буде пізно.

З юрби вийшла людина, зняла капелюх і всім уклонилася. Волосся біле, як сніг. На очах світлі рокові окуляри. Вона говорить спокійно. Вірніше — намагаючись погамувати своє хвилювання, що проявляється в руках, які мнуть капелюх. Людина говорить:

— Вельмишановні добродії! Дозволю собі сповістити вам, що ми вас не розуміємо. Ми прохаємо вас, все вами сказане, перекласти на наші мови. Російська жорстокість зрозуміла всьому світові, але ви помилитеся, коли подумаете, що мова також.

Новоприбулі дивляться на сивого українця, як на Спасителя. До смілого промовця приєдналося чотири польські ксьондзи, вийшовши з юрби: до них підійшли поляки. Всі новоприбулі заметушилися.

— Молча-а-ть! ! ! Тут добродіїв немає! З пропагандистами і попами я буду говорити особисто! Російська мова загальнозрозуміла! ! ! Буржуазним націоналістам розводити баляндраси тут ми не дозволимо! ! ! — виголосив Романов. А Валувєв:

— Опісля ми вам особисто перекладемо. Ви без слів зрозумійте російську мову. Зараз ви йдете всі до лазні.

Романов дав розпорядження охороні. Новоприбулі почали шикуватися в ряди. І постаті новоприбулих, і презирство, що застигло на схвильованих обличчях, і їх сміливі погляди на енкаведистів, давали змогу прочитати їх приховані думки:

»Ми люди інших поглядів, інших характерів. Ми не боїмося смерті, якщо з нами поведуться по-людському. Ми відмовимось від життя, якщо ви примушуватимете нас плазувати перед вами — і смерть назвемо порятунком. Ми — українці і поляки, ми

вдома говорили те, що думали, і тут насмілимось не назвати вас добрими людьми! Чому? Наше горе, наша неволя і, нарешті, — наша смерть — вам є насолода. Чи мають людські душі варварські пориви?! Grattez le russe et vous verrez le tartare!*)

— А ми — чесні люди, бо ми честь цінимо вище від життя! Ми в насильстві не бачимо сили! Коли на-рід у кайданах, найболочіший біль для нас не є бо-лем і найкраща воля ніколи не буде для нас волею!

Людині легше переносити муки, коли вона знає, що про це знають інші. Легше терпіти, коли бачиш кінець терпінню! Ви і цих прав нас позбавили! Ви нас привезли сюди, щоб ніхто не бачив наших мук, і щоб ми не бачили кінця своїх страждань! ! !«

»Там пастушкі огонь пальов. . .«

Новоприбулі групами йдуть до табору. Охорона посилена. На гвинтівках виблискують багнети. Еше-льон, що їх привіз, від'їхав. Валізи «буржуазної Ев-ропи» контролюватимуться в Москві. Можна вва-жати, що там вони безслідно «розстануть».

Дід Прокіп не добачав. Дарма: йому сьогодні поща-стило. На витоптаному снігу, де лежали «пани», зна-йшов кишеньковий годинник. Тішиться, як мала ди-тина новою лялькою. Підносить то до вух, то до очей. Я йому сказав, що варто було б знайти власника.

— Не варто. Арештант не має права мати годинни-ка.

— Маєте рацію, — відповідаю я дідові. Дід з ра-дости відмовився йти по оселедці. Мені самому скуч-но, і вже стало пізнуvато. Вертаємося до табору. Бі-ля брами випадково зустрічаюся з Романовим. Він:

— Хотів по тебе посилати. Через дві години при-йди з Тетяною до лазні. Обов'язково! Я щось перс-дам.

Я погоджуюся, хоч це суперечить моїм настроям і бажанням. В думці намагаюся підшукати якісь причини, щоб взагалі перервати знайомство з Рома-новим. Спочатку треба відмовитися від репетитор-

---

*) Пошкрібіть москаля, і матимете татарина — французь-ке прислів'я.

ства. Все поясню перевтомою. Але покищо Романов відверто приятелює зі мною. Він побачив в мені особу, що вміє всі розмови тримати в тасмниці: це те, чим я йому заімпонував.

Дві години проходять непомітно. Я з Тетяною йду до лазні. Сидимо в комірці. Я розмовляю з арештантом П. П. — робітник лазні, що видає і приймає безрезові віники.

Спітнілий Романов виносить мішок і торбину. І все передає нам. Втирає хустиною лице. І знову зникає в лазні. Тетяна з торбиною, наповненою різними речами, іде до хати. П. моргає, щоб я залишився. Щось хоче розповісти. Я, сівши на мішок, що також був чимсь напханий, вирішив порозмовляти. Я любив слухати в'язнів. П. спокійно почав:

— Арештантам я тепер не довіряю. Переконався на власній шкірі. Між ними багато таких, що за крихту хліба лижуть чоботи хазяям.*) Ім'я всім таким — холуї! Вже тому, що ти маєш волю, не можеш бути холуєм. Міркування моє дурне, але може бути правдивим. Я тобі розповім про те, що я бачив півгодини тому. Даси пачку сигарет? Добре, але не думай, що тут якась політика. Це все, так сказати, хазяї розважались. Їхнє поведження зв'язане з природними потребами. . .

Погоджуюсь дати дві пачки. Він мовчки колупається сірником під нігтями. І це мене нервує. Нарешті П. починає оповідати:

— »Пани« скупчилися біля лазні. Один до одного притуляються. Просто не люди, а пожежею перелякані вівці. Матері пригортають дітей, і очі їхні розбігаються, набрякають. Ніби бачать наближення зграї голодних вовків. Чоловіки також у розпачі. Не мають сил чимсь потішити родин. І тут, як на злість, оголошується наказ чоловікам залишити дітей і жінок. Вийти на десять кроків вперед. Чоловіки мовчки, ніби в рот води набрали, виконують розпорядження. Жінки й діти з плачем біжать за ними. Перед дверима лазні твориться »пробка«. Енкаведисти не мають наміру з першої години гнати непокірних

---

*) П. називав »хазяями« енкаведистів.

до ізолятора. Що робити? Заганяють до лазні всіх разом.

— Культурні люди забули про цивілізацію. Виходить, що життя цінніше від сорому. Мати не соромиться сина, а батько — дочки. Чоловіки, жінки, молодь, старі, діти — купаються спільно. Видно, що матері не мають наміру віддавати дітей під опіку влади. Готові навіть помирати, але вкупі.

Я перебиваю оповідання П. запитанням:

— Як вам подобалися ті панянки? Я бачив їх біля ешельону. Ляльки!

— Молодий, то й панянками захоплюєшся, розумію. Колись і я був такий. А тепер неприємно про це оповідаги. Ти мені на сина надаєшся. Але коли до того дійшло, розповім. Отже, пани йдуть купатися. Їх рахує сам енкаведист Петька. Коли до дверей підійшла гарненька гола панночка, він усміхнувся до неї. Жартуючи, б'є по тілі. Говорить: »Ви, кучерява, почекайте. . . Опісля підете. Посоромтеся з батьками купатися«.

— Вдячна панночка рум'яниться і покірнo відходить. Гола, сідає біля свого одягу. Чекає. Коли пішла купатися остання група, в роздягальні залишилось шістнадцять панночок. Як янголятка! Тіла білі, губи квіткою. Стрункі, як молоді тополі. Щоки ржеві, як ягоди. А соромливі, а лагідні, а привітні! Та що тобі говорити, коли ти сам їх бачив. Я старий, і то (хай мені Бог простить!) глянув на них і в голову мурашками полізли різні грішні думки. . .

— Приходить вісім енкаведистів, хлопці, як воли, здорові. Мене ставлять біля дверей. Щоб я краще вартував, розщедрилися. Дали кільце ковбаси і пачку цигарет. Їм і стою біля дверей. На моїх очах проходить »розвага«. . . Енкаведисти виймають з кишень горілку. Самі не п'ють. Частують красунь. . . Один каже: »пий!« Панночка відмовляється. Тремтить, як дика кса. Долонями закриває очі, згортається в бублик. Відмовляється. Енкаведист виймає пістоль. І басом: »Не будеш петь, то: бах! І смерть!« Щоб настрашити, дає постріл. Падає розбита газово лямпа. Стає темно. Я мусів принести зі своєї комірки ліхтарик. Він ледь освітлює стіни. Майже темно. Панночки багаті випили. Пили з сльозами. Сп'яніли. Їх при-

мушують співати і танцювати. Вони соромляться. Точаться. Голови повішали. Руки в'ялі в них. Ноги підкошуються. Танцюють і співають по-польському:

»Под лясем далекім,
Там пастушкі огонь пальов,
І картопле пецов. . .«

— Мені жаль їх стало. І я розплакався, як паскудна баба. Бо в мене також десь є така дочка. Що з нею? Гірко, гірко на світі. І жити не живеться, і смерть не приходить.

— Кожен енкаведист, нарозважавшись, виходить, і всміхається до мене. Задоволений, іде на варту. Змінє свого приятеля. Приятелі з морозу приходять грітися до панянок. Про дрібниці не буду розказувати. Скажу, що панянки ледь живі. Вони досі лежать там. Одна померла. Біля них уже немає й енкаведистів. Вони нікому не потрібні, хіба може батькам. Та батьки нічого не знають. Я перехрестив їхні лица і поприкривав їх тіла спідничками. Що далі буде, не знаю.

— Якщо герой Хвильового убив рідну матір в ім'я комунізму, то чому не можна до непристойности закахати дівчат, — говорю я. А що сталося з іншими?

— З іншими все добре. Після лазні тільки дітям був повернений одяг. Жінки й чоловіки крутили носами. Видно, що ще з соціалізмами не обізнані. Такі несміливі, богобоязливі, соромливі, ніжні. Вони не загартувалися в кузні наших п'ятирічок. Вони не знали стахановщини, колективізації, пляновізації, куркулізації, большевизації, соціалізації, ежовщини, голодівок, «чорного ворона», троцькізму, дворушництва, п'ятисотниць, большевицької пильности, безбожництва, відречення синів від батьків, концентраційних таборів, сталінської конституції та інших «привілеїв», якими має право користуватися радянський громадянин. Ось чому вони крутили носами, не хотіли, а мусіли одягати брудний подертий арештантський одяг. Одяг той з побитих і померлих людей, і смердючий такий, що від нього крутиться голова. Ми призвичаєні. Та кожна людина, що від дня народження носила трикотинову білизну чи взагалі якусь білизну, почувала б себе погано, якби їй

довелося після лазні одягнутися в білизну з мішкового матеріялу.

— А де лежать їхні костюми? — запитую я. Арештант:

— В багатьох мішках. І в тому мішку, що ти на ньому сидиш. Справа в тому, що в таборі ніхто не ходить у костюмах. Чому для них має бути виняток?

Ми переконалися: справді, в мішку повно хустин, сорочок, суконок, штанів, жакетів, капелюхів. П. продовжує:

— Потім був наказ: чоловіки виходять, жінки залишаються з дітьми. Знову всі заметушилися. Забули й про одяг. Постріл вгору. Голос Романова:

— Ми, туди вашу матір! Досить! Ми не будемо тут з вами гратися в «кошки-мишки».

— Після слів Романова всі обнімаються. Плач і сльози. Наші так не вмюють плакати. Галас дітей. Чоловіки виходять і йдуть до бараків. Потім жінки. Така подія відбулася на моїх очах сьогодні. А прийде літо, то я думаю, всі вони погинуть так, як швагер Бенеша. Питасш, хто такий Бенеш? Якийсь чеський політик. Про це розповім пізніше. Ні, ні і не прося. Зараз не можу.

Арештант П. глянув у вікно. Заметушився. На дворі темніло. Він мав багато праці. Я обіцяв завтра занести цигарет. Він кладе мені на плечі мішок. Стискаємо руки. Тихою ходою, з тисячами думок у голові, я йду до помешкання Романова.

Нам допоможе Гітлер

Інколи й небажане знайомство приносить бажану користь. «Москвичам» ходити по таборі заборонено. А до мене більшість варткових ставиться з респектом. Знають, що я не тільки знайомий Романова, а й учитель його дочки. Ходжу по площі вільно. Ввечорі після праці, ніби прогулюючись, заходжу до жіночого баряку. Мене сюди завела цікавість. В бараці кімнат немає, напівтемно. Посеред «залі» розчервонилась плита. Палахкотять, потріскуючи, дрова. Близько підходити не можна — гаряче. А по кутках на стінах біліє сніг. На загальних нарах сидять і лежать жінки. Вони скупчилися недалеко від плити,

щоб було тепліше. Діти майже всі лежать на руках матерів: матері змарніли, але до дітей усміхаються. Добра мати, будучи сумна, веселиться, щоб потішити дітей.

Я ні на кого не звертаю уваги. Тру долоню об долоню: гріюся біля плити. Поводжуся так, ніби основна мета мого приходу — погрітися. Така поведінка тут нікого не дивує. Біля плити сидить зарослий, як Лев Толстой, арештант. Підкидає дрова. З ним розмовляють жінки. »Лев Толстой«:

— Не хвилюйтеся. Сльози — це солоня вода. Призвичаєтеся. Почуватимете себе тут, як вдома. Ще й дітей почнете родити. Характери зміняться. Порозумнішаєте. Котрась із вас сама прийде до мене, щоб я її покохав, — потішав жінок »Лев Толстой«. Жінки зацікавлюються. Засипають його запитаннями. А він стає ще більше гордим:

— Говорить зі мною по-російському. Я вас не розумію. Не знаю австрійської мови.

— Але ми поляки, а не австрійці.

— Ми українки з Галичини, — щебечуть жінки. — Розмовляємо по-українському. Тільки ця пані по-польському.

— Яка різниця! Все це, так сказати, не наше, австрійське. Я там бував, — говорить »Толстой«, що ніколи в житті, крім »дєрсєвні Тєрпілової«, ніде не бував. З переказів чув, що . . . Росія має кордон з Австрією, бо »все словяне рускіє«.

Я слухаю дурниць, що їх говорить »Толстой«, але в розмову не втручаюся. Спостерігаю і слухаю. В бараці сумно, як у домовині. Як на цвинтарі вночі. Так само несподівано, як я прийшов — виходжу. Я створив собі незабутнє вражіння про долю новоприбулих.

Проходять дні. Кожен новоприбулий думав про ті речі, що залишились у вагонах: ніхто не знає, де вони. . . »Пані« спочатку дивувалися. Тепер пізнають свої плащі і капелюхи на жінках енкаведистів. Протестувати безкорисно. Було повідомлено чоловіків, що вони мають право відвідати родини. І цьому »пани« були безмежно раді. Деякі називали енкаведистів »чуйними людьми«. Родини були задоволені вже тим, що ще живі. . . Тільки шіснадцятьох паня-

нок немає. Вивезені кудись. Їхні батьки не перестають хвилюватись. В таборі не вистачає бараків. Доводилося по всіх закутках розміщати новоприбулих. З наказу команданта табору сотню «панів» тимчасово поселено в льоху будинка таборової охорони. Енкаведистам це не подобається. Через них вони мусять щодня тримати варту в коридорі. Мусять охороняти свої помешкання від арештантів, що живуть внизу.

Вечорами я проходив кридором і йшов до льоху: відвідати «панів»: «Пани» тепер перемішані з старими арештантами. Яка ціль? НКВД потурбувалося з перших днів оточити «панів» агентами. Чимало шпигунів є між арештантами. Новоприбулі ще не знають. Вони наївні і неотесані. Охоче про все розповідають. Особливо цікаві оповідання відбулись одного вечора. Старий поляк тряс старою бородою. І тонким гістеричним голосом говорив:

— Коли до нас ішла червона армія, ми виходили за вулицю з квітами. Жінки з хлібом-сіллю. Тишилося, що йдуть на допомогу росіяни. Ми хотіли за допомогою своїх сил розбити німців, щоб була Польща від моря до моря. А . . . через три дні ми на вулицях розмовляли, що Гітлер із Сталіном зарізали Польщу, як ягницю. За такі слова НКВД нас хапало. Закидало до в'язниці і називало «реакціонерами». І тепер ми з родинами тут. . .

— А ви, товаришу, хто? — запитує арештант із запалими, як у мерця, щоками. Людина, що латає драгі штани, відповідає:

— Я українець з Галичини. Ми говорили, що Річ Посполита загине. Буде соборна Самостійна Незалежна Україна. Ми зовсім не вірили, що Молотов потисне руку Гесові, а вони заприятелювали на нашу погибель. Скажіть, що нам буде?

Арештант:

— Те, що й нам. Горе всім. Ми чекали, що з Європи прийде порятунок. Що хтось визволить нас.

— Гітлер прийде, — говорить українець з Галичини.

— Мені все одно. Хай іде Гітлер, султан турецький, Франко еспанський, Америка, Англія. Хай ідуть китайці чи мурини. Може, появиться нагода втекти

з пекла. А може тоді нас усіх — усіх тут постріляють, і в цих бараках сплять трупи? Краще будь-яка розв'язка, ніж жодної!

— Нам допоможе Гітлер, — знову українець з Галичини.

— Наївний ти, молодий хлопче. Які люди тебе обдурили? Плюй їм на потилицю.

Українець з Галичини захопився:

— Коли почалася війна, в нашому селі були розкидані листівки, що Гітлер хоче відродити українську державу, а українці, звісно, завжди готові підтримувати тих, що підтримують їх. Радощам не було кінця. Я бігав з листівкою, як божевільний. Мене схопили енкаведисти на вулиці. Били в льоху. Я їм відповідав, от перехрещуся, що справді було так: »Я ні за Гітлера, як ні за Сталіна, за неньку — Україну я! Вб'єте мене, тисячі повстануть! А мені енкаведист відповів, що на мене жаль йому кулі витрачати, що я сам загину.

— Зі всіми думками погоджуюся, але скажу: наївний, ти хлопче. Німець голодний. Я ще в першу світову війну був у Німеччині. Гетьман Скоропадський мене виручив. Я бачив, як німці ешелюнами возили з України землю. І даремно. На українській землі в Німеччині вродили будяки! Чому. питаєш? В Німеччині немає українського сонця!

— Так? Цікаво, — говорить українець з Галичини. — А скажіть це правда, що на Великій Україні багато українців поросійщених?

— Неправда! Сто разів неправда! В Україні зрусифіковані росіяни, що розмовляють мішаною московсько-українською мовою, і ті українці, що з матері останню латану свитину здирають. Ті, що пішли на поденщину до Москви — красні яничари! Я не піду! Я нащадок гетьмана Полуботка, що не захотів покоритися Петрові Першому! Цьому катові України, діла якого сьогодні довершує Сталін!!! — кричав, як несамовитий, арештант; він своєю жахливою смілістю перелякав усіх, що слухали його. Я захопився. Сам не знаю, як сталося, що я стримав себе і не крикнув »Слава!« Брови арештанта збіглися до купи, очі горіли огнем. Він лютував. Скинув з себе

сорочку. Показав усім висушену руку, подібну до кістки.

— Не лякайтеся! Ви зі мною не маєте нічого спільного. Я навмисне відмовився йти до шпиталю. Я згину через тиждень. Може раніше. . . Мій шлунок вже не приймає жодної їжі. Я гасну. . . Батьківщини мені не бачити, не бачити родини, не бачити волі. Я волі не завоював, а даром вона нікому не дається — бо це найцінніший у світі скарб!

— А що у вас, пане? Ви тяжко хворі? — запитус поляк.

— Рак доїдає легені. Я відчуваю свою кінчину. Ну, і щож, що помру, як собака.

На другий день хворий був забраний до карцера. Що з ним сталося — не знаю. Знаю лише, що в таборі траплялось багато випадків, коли тяжко хворі перед смертю виголошують до приятелів і ворогів подібні промови. Кожен говорить про те, за що карасться; кожен відкриває свої затасні думки. . .

Як загинув на мурашнику швагер Бенеша

— Пий, зі мною можна. Не нюхай. Лий в горлянку, і всс! — говорить Романов. Я відмовляюся. Кажу, що не вживаю дуже міцних напоїв. Романов смокче цигарету і плює на поміст. Тетяна підсмажує сало. Я:

— Через тиждень ми від'їжджаємо до Москви.

Тетяна:

— Тату, я також хочу. . . Одягнуся, як пані. В тому мішку, що товариш учитель приніс, багато панських суконок.

Романов за звичкою б'є кулаком по столі. Говорить:

— Через два роки матимеш шістнадцять. Тоді хоч і під три вітри! Зараз не мороч голови. Чуєш! Подай портфель!

Він відрахував тридцять карбованців. Поклав переді мною, і:

— Твої. Це за репетиторство. Моя дочка одну школу переросла, а до другої не доросла — і тепер ні богу свічка, ні чорту кочерга. Гроші ще й. . . за дружбу. Як у Москві буде погано, тікай сюди. Я тебе люб-

лю. Знайду роботу. Випий, ти, баба! Дай Тетяно, солодкого вина. На прощання!

— Але, вибачте, товаришу Романов, ви сказали, що гроші і за дружбу. Я за гроші дружити не вмію.

— Ну, ну, помилився, ну й дипломат же ти. Молодий, а вже чорт — жартував Романов. Випили спільно. Тетяна не відстас. П'яна пішла спати. До півночі точилися різні розмови. Коли Романов зовсім сп'янів і почав говорити мені, що він такий міцний, що ніколи не п'яніє, я байдуже запитав:

— Я вірю вам. Ви міцні, як дуб. Сказав слово «дуб», і пригадав. . . Товаришу Романов, я часто чую від арештантів про якийсь мурашник під дубом. . . Досі не можу зрозуміти, що це означає.

— Чув? О, арештанти бояться. Тільки швагер Бенеша*) був геросм. На рідкість! Парень — гвоздь! Таких мало.

Оповіданнями працівників НКВД я цікавився, але завжди ставився до них із застереженням.

Романов підійшов до шафи. Порився в паперах.

— Глянь. Це він загинув на мурашнику, як герой! Знайшов фотознімку, і:

— Як герой? Герої переважно покоряють своїх ворогів. Кого ж покорив він? — запитав я Романова.

— Він нікого не покорив. Тільки трохи моїх колег налякав. Ні, він все таки герой! А ти нікому не говори, що я його так назвав, бо. . .

»Бо« захрипіло в горлі Романова, і він показав мені пістоль. Потім врівноважився і розповів охоче і послідовно. Частина подій відбувалася на його очах. Швагер Бенеша перебував у таборі. Відрізнявся від інших мовчазністю. Мав виняткову терпеливість. Одного дня влітку, повертаючись з праці, він утік. Біг лісом. Були пущені собаки. Наслідків жодних. Втікач — непересічний хитрун. Сліди посипав тюномом.

Біля Москви його спіймали. Зв'язаного привезли до табору. За табором до дуба на мурашнику прив'язали голого. Смертельна кара. Жахливіша від гумового мішка. Великі північні мурашки покривають

---

*) Я називаю «героя» швагром Бенеша тому, що його прізвище, на жаль, забув.

людину. Комарі ссуть кров. Залазять у вуха. Висмоктують очі. Людина спочатку червоніє. Потім тіло покривається землястими плямами. З Бенешового швагра став мурашниковий стовп. Чулося розпачливе болюче стогнання: але не голосне, а ледь чутне. Скреготав зубами. Загинув героїчно. Мовчки. Не просив пощади.

Енкаведисти перед обідом підводили групи арештантів. В'язні мусіли дивитися, як з очей, з вух, з рота мертвого вилазять мурашки. Тіло закатованого закопали на мурашнику. Покарали жорстоко, щоб інші боялися тікати. . .

Прошло два місяці. . . Приїжджала з Києва до табору його дружина — сестра Бенеша. Пишна, інтелігентна пані. Тоді Романов повідомив, що її чоловік забитий під час втечі. Сестра Бенеша кинула на шлях арештантам ті харчі і цигарети, що їх привезла з України для чоловіка.

Сестра Бенеша — вперта жінка. Вона два дні вимагала дозволу відвідати могилу чоловіка. Лаялася. Погрожувала, але її вимоги не були задоволені. Могили взагалі не існувало, його зарили, як тварину, і землю зрівняли. Довелося при допомозі двох енкаведистів посадити її в вагон на лісовий матеріал, що його відправляли до Москви, і відвезти в розпорядження московського НКВД. Були чутки, що вона виїхала до Праги. Їй би не пощастило це зробити, якби її долею не поцікавився Бзнеш. . .

— Як же чешка приїхала до ССРСР? — запитую я. А Романов:

— Приїхала з чоловіком. Швагер Бенеша — українець. Був видатним комуністом у Празі. Правдиво висвітлював життя щасливих радянських громадян. Потім і сам приїхав до ССРСР допомагати будувати соціалізм. І Советський Союз його радо прийняв. А він, туди його. . . став наволоччю! Почав приглядатися до колхозного життя. Критикував все наше, кров'ю завойоване — большевицьке. В справі записано, що він навіть критикував металургійні комбінати в Кузнецьку. Говорив, що Сибір індустріалізується, а в Україні, з наказу Москви, валять по селах хати померлих від голоду колхозників і з них будують колхозні будівлі. Отак, мовляв, комунізується

Україна. За ведення антикомуністичної пропаганди його заарештували. Вислали на перевиховання до поправно-трудового табору НКВД.

Романов кінчив розповідати. Втомлено схилив голову. Носом посковзнувся по тарілці. . . Почав хропіти. Горілка перемогла. Я тихо вийшов з хати. Вже більше ніколи не заходив до нього. При зустрічах віталися.

Чому розбіглась комуна «Джона Ріда»

— Голови оселедців, забракований солоний огірок, сиру і варену картоплю, черстві, свіжі, пригорілі скоринки — прошу все кидати до цієї торбини, — звертаюсь я до «москвичів». Заперечень немає. Бо кожен бачить: ходять по табору пухлі діти. Ріються в смітниках, шукають кісток. . . Гинуть. Матері стали байдужі, притупились їх почуття. На страждання і смерть дітей дивляться спокійно. . .

Торбина швидко наповнюється. Несу в лъох кілограмів два скоринок. Зараз обід: при нагоді попрощаюся з знайомими арештантами. Арештанти сидять за столом. В руках дерев'яні, грубо обстругані ложки. Ложка навіть під час обіду на мотузці. Кожен на ложці вирізав свої ініціали, носить її при собі, як велику цінність. Той, що загубить ложку, має клопіт і мусить розраховувати на ложку добродушних друзів. На столі глибокі вухаті миски, схожі на бляшані відра.

Шість осіб, очолених бригадиром, з цеберками пішли до кухні по баланду. Незабаром повернуться. Я підходжу до арештанта Федорука. Кладу торбину під нари. Прошу, щоб не забув поділитися з сиротами-дітьми. Він не знаходить слів, щоб висловити подяку. Тисне руку. Аж зарум'янився з радости. Хочє щось сказати. Для розмови немає теми. Потім захоплено і трохи радісно:

— Я вчора зустрів земляка. Надзвичайний випадок. Я йду, а він: — Федору-у-у-ук! Я оглянувся: Богдане, Боже ти мій! !! Обнялися. Гірко, як діти над умерлою матір'ю, заплакали над своєю гіркою долею. Не дивуйтеся. Тут усі плачуть. Мій земляк зі Львівщини. Парубкували разом. Вдвох до дівчат ходили...

— Цікавий випадок, — озиваюся я. Федорук продовжує:

— Послухайте, як це сталося. Ще перед світовою війною я не захотів працювати на польських магнатів. Плюнув на всіх! З родиною покинув рідний край. Поїхав до Канади. Там багаті землі, а родючі, як на Україні. І головне — воля! Людей мало. Добре попрацювавши, я став фермером. Жилося добре. Не думав повертатися на батьківщину.

— А далі — почав читати книжки, що в Радянському Союзі люди живуть, як у раю. Що там немає панів і немає бідних. І я захопився тим новим життям, як, буває, дитина в перші дні захоплюється букварем. В голові появились всякі плями. Записали мене до комуністичної організації. Я відвідував збори. Слухав виступи пропагандистів. А вони так гарно говорили, так хвалили червону Україну, що в мене сльози виступали на очах. Вони закликали нас їхати на Батьківщину, не тинятися по чужій землі. . . Заплакала, заболіла душа по рідному краю. . .

— В 1924, якщо мене пам'ять не зраджує, двадцять комуністичних родин зголосилося їхати до СРСР. До них приєднався і я з родиною. Ні дружина, ні діти не хотіли їхати. Я їх переміг. Ми, як від'їжджаючи, продали землю. А сільськогосподарський реманент забрали з собою. На Україні нас зустріли червоними прапорами — з серпом і молотом, з червоною зіркою. Комсомольці співали інтернаціонал. Гарно співали. Ми обіймалися. Раділи, що знову на батьківщині.

— Біля села Ковалівки (це Варварівський район на Одещині) ми отаборилися. Нам дали безплатно сорок гектарів доброго чорнозему. Ми організували комуну. Назвали її іменем «Джона Ріда». З усіх сіл Варварівського району до «Джона Ріда» збігалися селяни на оглядини. Нещасні, обідрані, босі, на обличчях виснаження і сум. . . Люди вимучені війнами і революціями. Вони питали нас, яке горенько примусило нас організувати комуну. Оглядали нас, як якесь чудо. Обмацували костюми. Казали, що ми маємо добрі черевики і панські капелюхи. Називали нас американцями.

— Ми всі працювали, як воли. Навіть не хотіли відпочинку. Так дякували партії і урядові за землю. Зорали. Посіяли. Кожного свята виходили в поле з червоними прапорами. Співали інтернаціонал. Писали листи до Канади. Всіх закликали приїжджати. . .

— Прийшла осінь. Ми зібрали пребагатий урожай. Українська пшениця — це золото. Соняшним степом пахне. Частина збіжжя відвезли державі. Решту залишили в комуні. Несподівано з Одеси прийшло розпорядження: весь хліб віддати державі. В наказі говорилося, що для сівби ми на весні отримаємо посівний матеріал з районного «Заготзерна». І що кожен комунар матиме свою власну харчову картку. Харчуватиметься на комунівській кухні. Чесні і переконані комуністи повісили голови і розчарувалися в такому житті. Всі посмутилися, а я з родиною перелякалися. Мене жінка так лаяла, що я вже хотів іти топитися. . .

— Коли ми протестували, нам пропагандист з Одеси пояснив, що так вимагає ідея справжнього комунізму. Ми мовчки склали все збіжжя на гарби. Ранком відвезли до Одеси, та вже ніхто не хотів їхати з прапорами. На другий місяць ми почали тікати з комуні. А в кишенях не було жодних документів. Дехто біг на Донбас. Намагався в шахті знайти якусь працю. Сміливіші подалися в Західню Україну. Хотіли втекти до Галичини. Їх ловили. І з родинами вивозили до поправно-трудових таборів. В таборах з «розкошів» повмирали. Дехто тікав і загинув на мурашнику. . .

— Я до 1935 року переховувався; де родина і чи живе вона — досі нічого не знаю. НКВД знайшло мене на шахті. Засудили і назвали «ворогом народу». Переніс багато горя. І Господь милосердний досі мене тримає на світі. Сні гарні снилися. Жив надіями. Думав, що хоч перед смертю побачу волю. Тепер земляки до табору приїхали, і всі надії розлетілися. . .

Я перериваю оповідання Федорука, бо арештанти, це такий нарід, що дуже любить спогади і, мабуть, ними тільки й живе.

— А той, ваш земляк, пан? — запитав я.

— Що ви! Звичайний селянин. Він не хотів іти до колхозу і тому його зробили куркулем і з родиною привезли сюди, — відповів Федорук.

Європейці розсверпсізовуються

— О! О! О-о! — як дикуни, вигукують арештанти. Якщо дикун може стати цивілізованим, то. . . чому цивілізована людина не може здичавіти. Вигуки вибухли тому, що обід прийшов. Ця радість, це захоплення зрозумілі тільки голодним. Всі підхопилися. Всі стукають ложками. В усіх очах апетит голодного вовка. Ми переривасмо тиху розмову про комуну »Джона Ріда«. Федорук підскочив до своєї п'ятірки. Я сиджу на нарах. Моя присутність нікого не цікавить. Бригадир підскакує до мене, і:

— Давай тютюну!

Я не палю, але цигарети завжди носив у кишені. Я мовчки задовольняю його прохання. Він усміхнувся, підморгнув і нічого не сказав. Він тепер до кожної звірюхи^{*)} наливає по п'ять ополоників баланди. Ідять гуртом: п'ять осіб з однієї звірюхи. Одноразово занурюють ложки. Ніби на команду підносять до рота. Ніхто не вкраде навіть ложки баланди. Найбільше хапаються беззубі. Вони, щоб встигнути, вимушені ковтати лише наполовину пережовану їжу.

В звірюсі бригадира по вінця баланди, і, крім цього, баланда найгустіша. Про це ніхто не хоче з ним сперечатися. Четвірка бригадира, яку він собі підібрав, щоб з ними випорожняти звірюху, — несміливі євнухи. **) Він навмисне таких підібрав. »Євнухи« боязько стоять з піднятими ложками. Чекають команди. Бригадир:

— Ну, »австрійські ляхи«, зголодніли. Очима бігаєте, як пси над салом. Тут вам капіталізму немає. Тут і брови поголять, щоб не було паразитів. Їжте.

»Австрійські ляхи« несміло підносять ложки до рота. Ідять обережно. Зовсім не плямкають губами. Бригадир розсівся, як велике »цабе«. Матюкає всіх

---

*) Миска

**) Тихих, несмілих арештантів рецидивісти називають »євнухами«.

так званим »триповерховим матом« ніхто не мусить навіть під час обіду забути, що він »начальник«. Бригадиром може бути тільки рецидивіст. Романов навмисне таких назначає керувати політичними арештантами.

Бригадир підганяє, щоб арештанти скоріше випорожняли звірюхи і облизували ложки. Бо скоро буде команда »строїтися«.

— Чусте?! — кричить він до своєї четвірки. — Вашу матю! Поглухли. Він, викрикнувши »вашу матю«, сердито плює в баланду. І ніби і сам цього не помічає. »Австрійські ляхи« зідхають. Спокійно переглядаються, ніби хочуть здивуватися і бояться це зробити. Без слів складають ложки. Відмовляються обідати. Рецидивіст тішиться, що він може одним плювком перемогти »буржуазію«. З насолодою їсть сам. Щоб на »європейську буржуазію« нагнати ще більше страху, говорить:

— Той сивий, що по-французькому згадував про »тартари«, що хотів Україну пропагувати, що до нього приєдналися польські ксьондзи, вчора вже згорів під котлами! Собакам собача смерть! Я б вас усіх перерізавав. Розевропеїзуєтеся, вашу матю! Думайте, що моя слина гірша від вашої?! Не отруїтеся. Крім сифілісу, я ні на що не хворів.

»Австрійські ляхи« сидять мовчки. Залишаються вірними своїм звичаям. Але. . . один їх зраджує. Підходить до звірюхи. Набирає в ложку баланди і несе до рота, вп'явшись очима в обличчя бригадира. Рецидивіст зі всієї сили б'є його кулаком по плечах. Хвалить:

— Плюй на культуру! Хоч і вовна, аби кишка повна!

Він наповняє рот баландою; ту капусту, що повисла на губах, він підбирає пальцями і пхає в рот. Здається, не пережовуючи, ковтає. Стрибас на одному місці, кулаками вистукує по животі — глузує з »панів«.

— До горла підійшла баланда. Втовчу — і знову. А ви, як осли, махайте вухами. Животи поприсихають до спини, — говорить бригадир: він, мовляв, дає їм баланду, але вони не хочуть — саботують. . .

»Пани« дивуються. Їм не віриться, що людина може в шлункові помістити п'ять літрів баланди.

— Стро-й-йся! ! ! — пролунала команда по коридорі. Всі облизують ложки, які ніколи не миються. Біжать »строїтися«. Федорук ховає до кишені дві скоринки. Знову тисне мені руку. І теж біжить. Я виходжу вслід за ним. Глянув на годинника: спізнююсь. Мене вже давно чекають »москвичі«. Зустрічають словами:

— Може, ти тут хочеш лишатися?! Постійно лозиш по таборі. Ніколи тебе немає вдома.

— Вибачте. Я вже готовий, — відповідаю. Відчуваю за собою вину. Поспішно складаю речі. Юрбою залишасмо табір. З нами йде інженер Жежеря: він постійно керував нашою заготовлею лісового матеріалу. Інженер про хід праці рапортуватиме в ТЕЦ'і.

Вулицею Рибінська крокус озбросний загін НКВД, співаючи популярну пісню:

»Наш паровоз леті-і-іт вперьод
В комуні остановка,
Другого нес-е-ет у нас путі-і-і,
В руках у нас вінтовка-а!«

Ми прийшли до двірця і отаборилися в почекальні. В моїх вухах довго лунали слова »в руках у нас вінтовка-а-а«, а перед очима стояли. . . арештанти, попухлі діти, голодні матері. . .

Рибінський двірець брудний і холодний. Ми тішимося, що через півгодини поїзд відходить на Москву. . .

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

БУВ У СТАЛІНА

На загальних зборах робітників ТЕЦ'у

Поїзд летить, як скажений. Вітер скиглить за вікнами. Моя голова лежить на спині діда Прокопа. Дрімаю, а заснути не можу: думки. . .

Зупинка: Сергеево. Від Сергеево до Москви шістьдесят сім кілометрів. Пасажирів контролюють службовці НКВД. Ніхто не має права міняти місця. »Стара музика«, — подумав я, виглянув у вікно. На пероні юрба людей. Пробігли два енкаведисти — транспортники, притримують кабури. Цікаві пасажири провели їх очима.

Я тримаю паспорт перед собою. Даремно хвилювався. Працівники НКВД були привітні, знали, хто ми, звідки і куди їдемо. Один навіть пожартував: — Вам би хоч пару баб на вагон! Ха-ха-ха!

До Москви приїхали вночі. На двірці холодно, майже безлюдно. Інженер Жежеря зателефонував до ТЕЦ'у. Не дочекався відповіді. Юрбою залишаємо двірець. Виходимо на відоме Хорошовське шосе. В Москві відчувається прихід весни. Вітер холодний, але без морозу.

Я заходжу до бараку. Всі сплять. В кімнаті повно диму. Смердить тютюном. Від голоду ние під грудьми. Не повечерявши, падаю в ліжко. Так перевто-

мився, що навіть заснути не можу, перемерз. Перед очима привидами стоїть Рибінський поправно-трудо-вий табір НКВД, сновигають під стінами бараків зігнуті тіні опухлих дітей, руки-кістки, груди запалі, шиї довгі, голови великі, очі опуклі, під ними — воднисті мішки. В очах мертва задуманість і байдужість старої, анемічної людини. Романов, швагер Бенеша, Тетяна, »буржуазна Європа. . .«

Прокинувся перед обідом. Обсіли ліжко мешканці кімнати. Питають, як працювалося, що бачив, які маю вражіння? Про бачене оповідати — робити небезпечну справу. Кажу — бачив справжній дикий ліс, мабуть, від створення світу там вперше появилися люди, глибокі сніги. . .

— І ведмедів бачив? — озвався сусід.

— Ні, не бачив. В основному праця тяжка. Апетит був, як у дикуна.

Мою розмову, на моє щастя, перервав галас в коридорі. Якось дівчина з бригади геодезистів вчепилася в коси »суперниці«.

Ввечорі почали заходити пропагандисти. Оголошують, щоб усі йшли на загальні збори робітників ТЕЦ'у. Присутніх ресструватимуть. Я хотів уникнути. Думав неприсутність пояснити втомуою по приїзді. Пропагандист Скрябін (він завжди гордиться з того, що має прізвище В'ячеслава Молотова — Скрябіна) довідавшись, що я належу до тих, які вчора приїхали, сказав, що для мене явка обов'язкова. Коли не прийду, буду викликаний парторгом. Такої приемности ніхто не бажає мати.

На зборах сідаю позаду, де майже всі лави зайняті. Спереду місця вільні. Нікому не хочеться обличчя показувати парторгові, комсоргові, профзргові. Набридли ці »орги«. Майже на всіх зборах, після своїх довгих і нудних промов, схожих одна на одну, звертаються до присутніх, що мають нещастя сидіти на перших лавах:

— Розкачайтеся, товариші. Хіба ви не йдете в крок з розвитком соціалістичного будівництва? Хіба ви не советський громадянин, ну, розкачайтеся, візьміть слово? Висловіться про розквіт соціалістичного змагання?

Робітник боїться не «разкачатися». Щоб не наклікати якогось підозріння, встає, говорить:

— Так от, так сказати, товариші, всі ми чули. . . Комсорг нас закликав норму виконувати, товариші, так сказати, від нас партія вимагає. . . Виконаємо ж і перевиконаємо! Я обіцяю, не жалючі рук, ніг, сил, працювати 480 хвилин робочого дня! Кожної неділі ми відпочиваємо, хіба цього не досить? Викликаю на соціалістичне змагання інших, так сказати. . .

Сьогодні збори відкрив комсорг парторг Ярмолів (нагороджений орденами комуніст, учасник Краснопресненського повстання — повстання «славне» за початкуванням революції в Москві) впевнено продовжує:

— Товариші. Три кращі бригади ТЕЦ'у мусіли швидкими темпами заготовляти лісоспецматеріал для продовження нашого будівництва. Вони соціалістичний обов'язок з честю виконали! Інженер Жежеря по-большевицькому керував працею. Сьогодні від управи ТЕЦ'у отримує почесну грамоту! Всім, що працювали під його керівництвом, виношу подяку!

— Товариші! — захоплено вигукає він. — Ви на фактах переконуєтеся, як всебічно огорнений піклуванням щасливий радянський громадянин! Він не тільки користується всіма правами, а й постійно матеріально забезпечується. Товариші, це можливо було здійснити лише в країні переможного соціалізму. Лише в державі безкласового суспільства! Тільки там, товариші, де на чолі державного керівництва стоїть, як скеля, непохитний, мудрий геній людства, великий батько і учитель світового пролетаріату — Йосип Вісаріонович Сталін!

Ярмолів облизав губи, очима обвів присутніх і сів, задоволений сам собою й присутніми. В залі пролунали оплески, що почалися на перших рядах і там же закінчилися. Комсорг із своїм заступником приніс від стіни до столу скриню. Стягнув червону скатертину, на якій намальовані серп і молот. З списку викликає робітників, дає премії. Ярмолів кожному тисне руку, приємно усміхається. Комсорг продовжує:

— Давидов Ніколай — штани і верхню сорочку!

— Петренко Остап — Сталіна »Вопроси Ленінізма«, літнє пальто.

Дід Прокіп отримав »Сталінську конституцію« і пару білизни. Я: »Капітал« Маркса, штани. Дід мені на вухо сказав, що тішиться премією. Це краще, ніж якась мідна медаля героя соціалістичної праці. Підштаники носитиме сам. А сорочку відішле бабі в колхоз на хустину, бо писала: ходить, як дівчина, з непокритою головою, очі з сорому на лоб вилазять. . .

— А конституцію? — тихо запитую діда.

Він знову на вухо:

— Хотів не брати. Та. . . гріх. За відмовлення заарештують. Скажуть: підштаники взяв, а конституцію зігнував. . .

Я обгорнув Маркса в штани, поклав на коліна. Після роздачі премій — знову виступи стахановців. Зобов'язуються новими перемогами зустрінути Перше Травня.

Великий портрет Сталіна висить над головою членів президії. Вождь усміхається, ніби постійно повторяє свою наймудрішу фразу, виголошену на всесоюзному з'їзді стахановців: »Жити стало краще, товариші, жити стало веселіше«.

В одинадцятій годині поспішаю з дідом до бараку. На хвилину нашою увагою заволодів якийсь веселий парубок. Він, вимахуючи руками, ішов від жіночих бараків. Зворушливим голосом виводив пісню московських люмпенпролетарок:

». . . а я не митая,
Тряп'юм укритая,
Людьмі забитая,
І на углу-у-у. . .«

Два листи з України

— Від кого чекаєте?

— Я не чекаю. Мені сказали, що можу отримати...
Хто листи прислав — не знаю.

— Не хвилюйтеся. Коли не їла душа часнику — смердіти не буде. Візьміть, — сказав листоноша.

Поклавши до кишені листи, спішу на працю. Від старшого табельника довідуюся: я переведений на

тартак. Працюватиму з шостої години вечора, нічна зміна.

Вихідний день — несподівана радість. В кімнаті нема нікого. Прочитую листи. Мати не питає, чому залишив навчання. Догадується. Знас, що це найболючіша рана. Не треба її чіпати. Мати турбується, що я далеско від батьківщини. Вона не знає, що з України, коли мають можливість, тікають усі ті українці, на яких падає тінь »чорного ворона«.

Щоб нагадати про колхозне життя, вона прислала фотознітку сусід. Бідні сусіди. Колхозники Андрій М. і Горпина О. доношують ті свити, що колись заробили в заможніх селян, покривають дрантя латами. Кращого одягу немає за що придбати. Їм ніколи думати про себе. Обіцяють мудрому Сталінові віддати своєчасно весь урожай і . . . весело померти з голоду. Змінилися, постаріли. Ідучи з мотузками по соломі до скирти, стали і усміхаються. А ген на горбу стоїть модерна колхозна конюшня, побудована з повалених куркульських хат: заможні селяни, як вороги колктивізації, взимку багнетами НКВД були загнані до ешелонів. З родинами вивезені на Карелію. . .

Віра не пише, а щебече молодою наївною душею. Сповідас, що я часто снюся. Почала вірші писати, захоплюється Сосурою. Вірші читає матері, сестрі. Вони слухають, потім глузують. Батько не звертає уваги. Вона самотня. Ніхто не хоче її зрозуміти. До часописів посилає, а редакції мовчать. Або радять учитися, пишуть — більше читайте.

Віра знайомить мене з якимсь малярем Остапом Хвилею. Маляр приїхав до них з Києва. Намалював портрет батька: генерал вийшов, як живий. Тепер мама і сестра також »малюються«.

Остап Хвиля часто буває в Москві. Віра дала йому мою адресу, пообіцяв написати. Віра неохоче зазначає, що . . . батько був проти такого листування. Потім, після мовчання, висловився:

— Так, товаришу Остапе, той юнак має душу революціонера. На плечах голова з свіжим, тверезим мозком. З ним варто поговорити.

Віра радіє, що батько думає в недалекому майбутньому приїхати до Москви. Таїса гнівалася. Тільки тоді вгамувалася, коли батько сказав, що вона

влітку з матір'ю поїде в санаторію імени Сталіна.
«От бачите, я не захотіла їхати до Криму. Таїса поїде. Я відвідаю Вас, щоб поговорити про все на світі. Я маю два зошити віршів», — таким реченням закінчила Віра свій лист.

Перша зустріч з Остапом Хвилею

Отримую листа від Остапа Хвилі — повідомляє про день приїзду. Благаюче прохає, щоб я зустрів його, купив два перонні квитки. Він під лівою рукою матиме папери. Я тішуся можливістю ближче познайомитися з малярем, ім'я якого популярне серед кращих мистців Москви. Їду до двірця. Поїзд з Києва приходить о дев'ятій. Біля газетного кіоску довга черга. Люди ждуть свіжої «Правди», «Ізвестій». Газета — найдешевша річ у Москві. Часописи розхоплюються. Одні хочуть довідатися про нові накази Верховної Ради СРСР. Інші (таких переважаюча більшість) потребують паперу для широкого вжитку. В крамницях Москви, Ленінграду немає туалетного паперу. Взагалі такими «вігадками» Москва ніколи не користувалася. Тільки красні командири, що «визволяли Виборг», довідалися, що «загниваюча буржуазна Європа» має в крамницях навіть. . . туалетний папір.

Кожен, що стоїть у черзі, купує «Правду» або «Ізвестія». Дві газети в одні руки не продаються. Мусить кожному вистачити. Черга протестує.

Хитруни завжди залишаються хитрунами. Вони куплену газету ховають у кишеню, знову стають у кінці черги. Вони більше від усіх галасують, щоб продавець давав тільки по одній газеті. . .

— Ви «Правду»? — звернувся до мене громадянин. Він уже зробив розвідку. Довідався, що в кіоску «Правди» мало.

— Так, я «Правду».

— Думаєте, що в «Правді» більше правди? — тихо сказав громадянин. Я усміхнувся кутками губ, відповів:

— Питання без відповіді ясне. Ми купили газети, відійшли геть. Ставши за кіоском, шукаємо новин.

— Все про дружбу з Німеччиною, — кажу я, не

відриваючи очей від »Правди«. Громадянин бігас очима по сторінці, і:

— Чули? »Сім'ю Опенгайма« — Фойхтвангера не можна дістати в бібліотеці Леніна. Фільм »Доктор Мамлок« заборонений. Жаль. Всі плякати антифашистські позривані. Дуже жаль. Все це сталося після того, як Молотов потиснув руку Гесові. До побачення! — громадянин раптово урвав розмову українським »до побачення«. Ніби ховаючись, зник у метро, що стоїть біля кіоска. В юрбі людей я вгледів його сиву шапку, жовтий плащ. »Скільки десятків тисяч українців конспірується в Москві, вимушено вживаючи московської мови«, — подумав я.

На пероні пасажири, валізи, торби і працівники транспортного НКВД. Поїзд з Києва прийшов з запізненням. Швидко знаходжу людину низького росту. Жовті великі окуляри. Голова лиса, без капелюха. Обличчя молоде. Папір, згорнений у дудку, під лівою рукою.

Питаю:

— Ви маляр Остап Хвиля?

— Так. Маєте перонну картку? О, дякую! Пішли. Нам потрібна юрба.

Вийшовши з двірця, Остап Хвиля зупинився. Потиснув мені руку. Усміхнувся, витер спітніле чоло:

— Слава тобі Господи! Навіть НКВД обманув. Це не кожному вдається. Двобічне мистецтво! Я найбільше вдячний вам за перонну картку. Прошу взяти двадцять карбованців. Опісля розрахуємося по козацькому.

Я ніяковів від незрозумілого поведження маляра. »Глузує« — промайнуло в голові. Хвилину стояв приголомшений. Хотів, не сказавши »до побачення«, іти. Остап Хвиля схопив за рукав, здивовано:

— Я поважаю ваших знайомих, як свою рідню. Вони з особливим захопленням розповідали, що ви товариська, весела людина. Я шаную особу генерала. Люблю жартівливу Віру. Мені не віриться. . . Ви розгнівалися, що я даю гроші? Вибачте, може тут був непотрібний експром. Чому погорджуєте моєю приязню? Я їхав у поганих умовах. Можу вам охоче розповісти. Я мусів би тут на двірці заплатити двісті

карбованців! Більше — якби не ви, мене заарештували б.

— Вибачте, я нічого не розумію. Одначе, коли ви конче хочете, щоб я гроші взяв, дайте в борг.

— Я знаю, де ви працюєте і як живете. Ви пролетар, а я радянський мистець. Прошу їхати зі мною, розповім, все стане ясно. Я мешкаю на Мерзляковському Переулку № 5, Нікітінська площа. Порівнюючи недалеко.

— Охоче запам'ятаю вашу адресу. Відвідаю завтра.

— Радо вітатиму. Познайомлю із своїми колегами.

Ми потиснули руки. Очі маляра сміялися. Пронизливі карі очі. Я попрямував вулицею Горського. Оглядав вітрини. Обдумував все, що сталося.

Фролов — мій друг

Соловчанина цікавлять навіть дрібниці. Мистець завжди все хоче знати про мистця. Відповідаю:

— Приїхав. Іду до нього. Буде нагода — згадаю про вас. Підготую ґрунт для зустрічі. Намагатимуся зробити так, щоб він сам виявив бажання познайомитися.

— Маєте рацію, мій дорогий друже. Головне — не накидайте йому знайомства, коли він байдужий до цього. Всюди потрібний такт. Такт — це мистецтво, що має мало мистців. Це пролог до життя! — соловчанин інколи має слабкість висловлюватись афоризмами.

Пообідавши, я покинув ТЕЦ. Довго довелося ходити по вулицях. Сідав, висідав, знову сідав до трамваю. Ледве знайшов Мерзляковський. . . Остап Хвиля зустрів з простягнутими руками. Знайомить з приятелем:

— Фролов — мій друг. Людина, що має не душу, а стручок перцю. Працює в союзі Московських Советських Художників. Завідує коморою при майстерні ССМХ — вулиця Волхонка, 8! В коморі лежать закінчені портрети. Коли Фролов захоче, маляр отримає гроші за портрети. Коли розкапризиться — чекай, як рак свисне. Портрети своїх приятелів Фролов відсилає без затримки.

Фролов задоволено вдарив Остапа по плечах. Широко розкривши рот, зареготався, кудись зник. Марфуша, дружина Фролова, сиділа за столом, по-наполеонівському схрестивши руки. З її лица не зникає дурна усмішка. Вона трохи п'яна, але не хоче цього виявити. Мальяр щипнув її за щоку:

— Марфуша частенько признається мені в коханні. Але. . . я їй не вірю, бо шаную Фролова.

Фролов приніс пляшку. Долонею вибив корок. Коли чарки спорожніли, він:

— Остапе, продовжуй, слухасмо. Я в Україні ніколи не був. Хочу знати, яка там житуха.*)

Я їхав до Москви з членами Політбюра

Остап починає:

— Я приходжу на двірець. Прохаю касира продати квиток. Він так вирячив свої цибульоподібні счі, що їх можна було б відрізати ножицями. Каже: громадянам, що живуть в Україні, приватні відвідини Мокви заборонені. Добре, погоджуюся. Але ж я працюю в Москві на відповідальному культурному фронті. Маю на руках річну умову праці, зроблену в управі ССМХ. Крім цього, на пашпорті стоїть московська тримісячна приписка — печать НКВД! Касир крутить головою, розводить руками, як німий. Він продав би квиток, якби я мав московський пашпорт. Московська прописка, зроблена на київському пашпорті — нуль без палички. Я гніваюся. Відчувваю, що чорти беруть мене за печінки. Касир продовжує:

— Не хвилюйтеся, товаришу. Я мала людина, гвинтик у колесі народного комісара шляхівництва. Закон є закон. Ви були в Москві — вірю. Але зараз ви в Києві! Звідки знаю, що ви повинні бути в Москві. Звільніть вікно, не затримуйте пасажирів.

Я випускаю останні слова. Кажу: касире, ви не могли не чути про маляра Герасімова — всесоюзна слава! На портретах Сталіна його підписи. Герасімов чекає мене. Я везу портрети членів політбюра — а касир:

— Гаразд! Нехай та організація, з якою ви підписали умову, через відділ мистецтва, що існує при

*) Життя.

Раді Народніх Комісарів, пришло вам виклик з Москви. Хай зазначить, що такого і такого числа ви маєте бути в Москві. На зазначений день я продам квиток.

— Ви використали пораду? — спитав я.

— О, це неможливо! ССМХ не має права робити виклики. Я пішов до міської вокзальної каси. Тут квитки дорожчі. Черга невелика. Показую начальникові портрети, відкриваю свою душу.

— Дурень! Плюнути на твою лисину хочеться. Душу відкривають тільки дурні. Душа не мусить мати дверей! — обурився Фролов, стукнув чаркою по столі.

— Не твоя діло, слухай. Начальник переглядає портрети. Пальцями пробує, чи фарба не розмазується. Хвалить, що гарно намальовано. Питає, де вчився. Я мовчу, чекаю відповіді. І що ж! Він повторив те, що на вокзалі годину тому сказав касир. В кутках моїх губ тремтіли чортики. Я поклав під руки своє політбюро. Знову пішов на двірце. Купив перонну картку. Ходжу біля поїзду, до вагону зайти боюся. Зустрічаю кондуктора, шепчу йому: «погана, брате, справа». Він дає мені адресу, не має часу розмовляти.

— Пройшло два дні. Я з кондуктором у його приватному мешканні роздушую півлітри. Призначаємо час зустрічі. Я тішуся — рука руку мие. . . Приходжу на перон. Кондуктор побачив, відвернувся. Я подумав — «наволоч»! Він махнув непомітно рукою. Я зрозумів, заходжу до вагону. Він веде мене через два вагони, зупиняється. Відбирає портрети. Потім каже, щоб я став йому на плечі, заліз до комірки, що над дверима. Я лягаю в комірці. Він складає на мене матраци, ковдри, всякі ганчірки, і каже:

— Закривайте очі, порох. Кашляти заборонено. Коли я братиму ковдри, не бійтеся. Тут три спальні вагони.

— Я лежав вісімнадцять годин, одягнений у теплий плащ. Перевертаюся з боку на бік. Сісти не міг, низько, як у домовині. Піт обливав мене. Сорочка прилипла до спини. Над головою проходили гарячі рури, можна було яйця пекти. Коли в купе нікого не було, кондуктор питав, чи я відчуваю брак води

чи її надмір. І залежно від ситуації давав пляшку з водою або порожню.

Марфуша розсміялася. Маляр продовжував:

— Я не відчував страху. Бо їхав не сам, а з політбюром!

— Добре сказано! — вигукнув Фролов. — Дай я тебе поцілую. Марфуша, не ревнуй, ха-ха-ха. . . Включи радіо. Вип'ємо!

Чарки наповнилися по вінця. Випили за щасливий приїзд маляра до Москви. Марфуша підійшла до радіо, пісня полилася:

»О самом бальшом і любімом,

О Сталіне песню спайом. . .«

— Навіщо ви везли своє політбюро до Москви? Хіба не можна в Києві продати? — поцікавився я.

— В Москві ці речі дорожчі. Тут фарби легше дістати. Маляр здає портрети і на стільки ж портретів отримує дозвіл купити з спецкрамниці паперу. Паперу немає, розумієте?

— Ну, досить! — Фролов хотів знову наповнити чарки. Марфуша схопила його за шию. А другою рукою вирвала пляшку, поставила під стіл. Фролов безпорадно махав рукою під столом. Марфуша тримала горілку в руці, великим пальцем заткнувши горло пляшки.

— Дай-й! Бо я тобі як дам. . . Пофарбую морду! Дай-й. . . — стогнав.

— Друже! — голосно Остап. Фролов глянув на маляра, затих. — Ти просив оповідати. Я хочу закінчити.

— Вип'ємо! — сказав Фролов. — Я тебе два місяці чекав. А ти — наволоч, не любиш мене, мати! . .

П'яний спотикнувся, впав. Остап узяв мене за руку, непомітно виходимо з хати.

В кожного свої турботи

— Таїса не пройшла мимо вашого серця. Не дивуюсь. Дівчина — лілія. Між іншим, вона цього літа їде до Криму.

Остап захопився:

— Чудово! Без змови ніби змова. Мене давно хвилює мовчазний Ай-Петрі. Приваблює таємниця »Ді-

ви». Два місяці пожертвую горам. Відвідаю Байдарські ворота — свідок сивої давнини. Огляну Ялту, санаторії «Красное Знамя», «Марат», імени Сталіна, імени Семашка та інші. В горах, на свіжому повітрі, під кримським сонцем відпочиває червона буржуазія. Не було, друже, рівности й не буде. Дарма, я цим не захоплююся! Зроблю портрет Таїси на фоні чарівного пейзажу. Не думаю, що відмовиться. Гм. . . можливо станемо родичами, — підморгнувши, усміхнувся Остап. Я теплими словами підтримав його мрії — звичайні захоплення маляра. Змінив розмови, кажу:

— Фролов — п'яниця. Залиште його.

— Його покалічила горілка. Протверезіє — золота людина. Москаль — і уявіть собі — не шовініст. Виняток! Він не був на Україні, все ж знає, що на весні 1933 вимерли мільйони українських хліборобів. А росіяни не голодували. Політика — небезпечна потвора. І особливо тоді, коли вона «національна формою і соціалістична змістом».

Я погоджуюся з словами Остапа. Висловлюю свій погляд на голод, розповідаю про дитинство. Потім переходжу до іншого:

— Ви живете в Києві, а працюєте в Москві. Маєте московську прописку?

— Лябіринти, друже, — каже Остап. — В кожній живої людини свої турботи. Біда переслідувала мене в Києві. В 1938 році мусів віднести плащ до льомбарду. Маючи гроші на дорогу, з двадцятьма портретами членів політбюро приїхав до Москви. Тоді ще існував вільний в'їзд. На вулиці Волхонка 8 портретний відділ Союзу Советських Московських художників прийняв мою працю. Цензура поставилася прихильно. О, це найстрашніша установа! Цензори озброюються лінзами. Шукають в обличчях вождів підозрілі риси, крапки Морзе.

— Я з ССМХ підписав умову. Портрети малював у Києві. Серіями привозив до Москви. Пройшло три місяці. Без московської прописки умова виявилася недійсною. Сказали — мушу брати участь у громадському житті малярів. Систематично відвідувати збори. В гуртку вивчати сталінську конституцію. Бути членом «Червоного Хреста». Стати відвідува-

чем курсів політнавчання. Не вистачить пальців на руках щоб усе перерахувати.

— Я мав можливість стояти »в опозиції« до всіх цих »наук«. Бо не був мешканцем Москви. Парторг сказав — через мене не може до наркомату написати звіт про стовідсоткове охоплення членів ССМХ підпискою на позику сталінської п'ятирічки. ССМХ, як організація, що змагається за першість, тратить престиж.

— Вам пощастило приписатися? — питаю.

— Що три місяці приписуюся. Дякую Ліді. Ліда, секретар ССМХ, хотіла, щоб я намалював її портрет. Порадилася зі своєю знайомою. Син знайомої був в армії. Кімната стояла порожня. Я був приписаний, як мешканець Большого Афанасіївського провулку, буд. 23. Поруч мешкав скульптор всесоюзної слави Жуков. Лідина знайома не хотіла, щоб я перетворював кімнату на ательє. Я не мав місця для праці. Платив і досі плачу їй щомісяця по сто карбованців за те, що в неї ніби живу. . . Працювати доводиться в Києві.

— Хай Фролов припише. Жаль ста карбованців.

— Фролов не має мешканевої площі. Я сплю в нього на канапі.

Павло Морозов — гордість сталінської епохи

Ідучи по вулиці, ми випадково наткнулися на пам'ятник Павла Морозова:

— Комунар Гаврош? — питає мене Остап.

— Не Гаврош, а Павло Морозов. Гляньте, що за величність! На високому п'єдесталі сопливий хлопець у батькових чоботях. Письменник Катаєв (лауреат сталінської премії і тричі орденоносець) написав роман про нього. Інші лауреати присвятили брошури, поеми, балади. Композитор Дунаєвський написав симфонію »Юний сталінець«. Піонерські загони, будинки відпочинків, дитячі санаторії, школи, туристське об'єднання »Арктика«, о, навіть колхозники носять ім'я школяра Морозова.

— Він зробив щось надзвичайне?

Розповідаю послідовно:

— Восени 1933 року партія кинула клич: »весь

хлеб государству». З найбідніших і найбагатших селянських дворів посипалося зерно до елеваторів. Покотилися з України транспорти золотої пшениці. . . до Москви. По селах організувалися буксирні бригади. Членами бригад були розбийголови, п'яні душогуби, прислані з Москви комуністи і «добровільно» мобілізовані місцеві студенти. Вони ходили від хати до хати. Шукаю зерна. Селяни бачили прихід голодної смерті. Ховали, що мали. Ховали в ополонках. Заривали в гною і на смітниках. Ховали в колодязях. Копали в хаті ями, замурували зерно. Бригади мали гострі залізні гаки, довбали долівку, валили печі. Обстукували стіни. Обмацували подушки. Зазирали в димар, в горшки. Скопували подвір'я. Коли знаходили десь мішок якогось зерна, селянина заарештовували. Жінку з купою дітей залишали без пригорщі жита. Родина втрачала батька назавжди, Батько — злодій крав. . . свій хліб у держави. . . Вибачте, ви були свідком цього, не варто згадувати.

— В школах на піонерських і комсомольських зборах піонервожаті і диткери*) вели пропаганду. Закликали юних сталінців викривати ворогів народу, що ховають хліб. Пильних піонерів нагороджували кольоровими олівцями, зошитами, пеналами. Вішали їм на шиї червоні краватки. Поміщали портрети в часописах «Піонерская Правда», «Сталінскос знам'я», «На зміну».

— Школяр Павло Морозов таємно сповістив комсоргові, що батько вночі в конюшні закопав діжечку зерна. Комсорг zareагував негайно. Бригада викопала жито. Зерна було мало, і старий Морозов врятувався від арешту.

— Родина Морозових жила бідно. Їла кормові буряки. Павло приходив з школи голодний. Батько посилав його за обідом до комсорга, говорив:

— Я тобі не батько.

— А хто ж мій батько? — озивався Павло.

— Сталін. Ти йому жито віддав. Іди, простягай руку. Може щось випросиш. Горе-горе! І я в твоїх очах ворог народу? Доїмо буряки, помремо з голоду. Падлюка ти!

---

*) Дитячі керівники.

— Павло про все доносив комсоргові. Директор школи обвинуватив батька, що виховує сина в антирадянському дусі. Морозов одного дня поїхав з Павлом по дрова. В лісі сперечався з сином, розгніваний, запхнув синові в рот ганчірку, задушив. Труп прикидав гіллям. Комсорг з двома комсомольцями відшукали Павла. На державні кошти похоронили. Грала музика. Над домовиною звисали схилені червоні прапори. Батька Павлового розстріляли. Проїшов рік. З розпорядження Центрального Комітету Ленінського Союзу Комуністичної Молоді на цій площі поставили пам'ятник Павлові Морозову. Жаль, трагічна доля дитини, трагічна доля батька. . .

— Справді, будні нашої епохи — це суцільна людська трагедія, — задумано сказав Остап.

Провина маляра Раєвського

Проминувши пам'ятник Павла Морозова, ми оглядаємо дерев'яні будинки, яких на передмісті Москви багато. Не дивуємося. Читали: За часів Петра I вся Москва була дерев'яна, на вулицях болото, смердючі калюжі. . .

Деякі москалі ще й досі говорять: добре зробив Наполеон, примусивши нас спалити завошивлену дерев'яну Москву. Менше стало блощниць, тарганів, хвороб. . .

Падав сніг, танув. Радіо співало нову пісню двірського поета Лебедєва-Кумача.

— Людям легше переносити горе, коли всюди лунають веселі пісні, — кажу я.

— Правда ваша, — підхопив Остап Хвиля. — Мій приятель Раєвський намалював картину «Колхозний сторож». З мистецької сторони — неперевершена річ. Автор, захоплений власним твором, прийшов до ССМХ. Цензура обурилася. Відбулися надзвичайні збори малярів. Вигнали Раєвського з ССМХ. На рік заборонили малювати.

— Чому?

— Колхозний сторож був у латаній свитині. На ногах лапті з кори дерева. Традиційні московські лапті. Обличчя сумне, заросле. Вираз очей — прибитий. Праця виконана була з натури. Раєвський із-

див до колхозу. Парторг обурювався, казав: «Газети пишуть про розквіт колхозного життя. Тисячі брошур випущено про піднесення в масах соціалістичної свідомості. Це заперечує колхозний сторож Равського. Не забувайте, що мистецтво — це пропаганда. Пропаганда мусить поширювати сталінську політику в масах!»

— А цензура що?

— Головний цензор сказав, що треба було намалювати колхозного сторожа з радісним обличчям. Щоб в очах відбивалося невідроблене задоволення колхозним життям. Треба було одягнути його в нові чоботи.

— Отже, Равський мав примусити того діда сміятися. Хоч плач, а смійся. В такому випадку найспокійніше малювати членів політбюро.

— Так. Це основна тема всіх талановитих малярів, що хочуть мати копійку. Крім портретистів, добре «халтурять» ще й ті, що оформляють різні демонстрації. На оформлення відпускаються великі суми. Малярі працюють під наглядом партійних спеціалістів. Тем багато: діаграми, глобуси, опасані страйкуючими колонами, американець сидить на торбі долярів, Франко з шибеницею в руках. І Сталін, до якого простягають руки пролетарі всіх частин світу.

— Між нами, портретистами, також існує стахановщина. Із сотні головних московських портретистів десять стахановців. Стахановець виконує 30 портретів місячно. Найбільше пітніє лоб перед революційними святами. Організації, райради, комісаріяти, міськради, военкоми, виконкоми, різні установи намагаються свої подвір'я, паркани і клуби уквітчати портретами політбюро. Скажу, що в числі десяти, поруч з малярем Пінхасевичем, стоїть моспрізвище. Мені заздять малярі. І особливо — знайомі лікарі та інженери.

— Чому? — питаю.

— Лікарі, тому що я людина вільної професії. Мене не можуть заарештувати за спізнення чи не вихід на працю. Малярі заздять, що я маю сталінні нерви. Мало таких портретистів, що можуть за місяць намалювати сорок портретів Молотова. А я можу. Втомлююча праця. Трафарет. Один портрет мусить

бути схожий на інші, як крапля на краплю. Звідки можна черпати надхнення? Людина стає машиною. Кінчаючи сороковий портрет, здається, наближаєшся до будинку божевільних. Якби вам не дати добу їсти, потім посадити в льох і наказати проспівати без павзи сто разів інтернаціонал — ви б зрозуміли мій настрій. Єдина потіха — я нещодавно отримав від комітету в справах мистецтва при раднаркомі РФСРР почесну грамоту за якісне і кількісне виконання портретів.

— О! Прошу глянути — це вежі однієї з наймогутніших радіостанцій світу. Біля радіостанції проходить Хорошовське шосе. Далі бараки ТЕЦ'у. Там мешкаю я. Я розповів Остапові про свою працю. Не забув перед прощальним потиском руки згадати про соловчанина. Остап не запросив його до себе. . .

Ми розійшлися, як щирі приятелі. Остап прохав приходити. Хочє щось розповісти. Нас зблизила не тільки спільність поглядів, а й думка у майбутньому називати генерала тестем. . .

Відвіую бібліотеку Леніна

— Так виглядає членська книжка. Бачите, з серпом і молотом. Мені тількищо дав товариш Версілов, — хвалиться співмешканець Т.

— Тільки вам? Всім десят'юм? Вітаю! — я розглядаю книжку члена «содействія НКВД». Т. агітує:

— Ви знаєте: до нашого табору часто приходять працівник НКВД Версілов. Він заохочує записуватися в «содействіє». Вступаючий заповняє анкету. Дас три фогознятки.

— Ну і що? — питаю.

— Що? Члени «содействія» — це очі й вуха НКВД. Вони мусять на праці, на вулиці, в кіно проявляти пильність. Шукати шпигунів, буржуазних пропагандистів. Наприклад, я їду в метро. Чую — двоє громадян ведуть підозрілу розмову. Критикують соціалістичне будівництво. Я непомітно їду за ними. Тимчасом шукаю на вулиці працівника НКВД. Підозрілих хапають.

— Ну, і що?

— Ну, і я допомагаю працівникам НКВД, що стоять на варті інтересів робітників і селян, викривати

ворогів народу. Коли проявлю здібності, не буду землекопом. Носитиму пістоль, матиму уніформу. В Москві широке поле діяльності. Так-так. Товариш Версілов сказав, що під час першотравневих демонстрацій ми будемо вартувати на вулицях, що виходять на Красну площу.

— Ну, і що?

— Охоронятимемо Сталіна. Версілов обіцяє дати нам по три карбованці.

— Ну, і що?

— Що! Що! Записуйтеся! Я дам анкету. Поручуся за вас.

— Дякую. Я пізніше. Тепер щодня відвіую бібліотеку Леніна. Я неграмотний. Вчуся.

Я показав на купу книг, що лежали на ліжку.

— Хочете бути вченим, філософом.

— О, ні. Я тільки читаю. Розумієте?

— Розумію. А я піду працювати в НКВД. Матиму мундир, гроші. Вам книги нічорта не дадуть. Навіщо читаєте дурниці?

— Ну, і що ж. . . Читаю. Я дуже ціную ваші здібності і наміри, але й себе не вважаю дурнем.

Т. замовк. Вирішив, що мене переконати не можна: збожеволів від читання. Справді, я майже щодня знаходжуся в бібліотеці імені Леніна. Там чисто, світло, тепло. Я маю необмежену можливість читати Шекспіра, Гете, Гельвеція, Стендаля, Вольтера, Достоевського, Лева Толстого, Байрона. Я два дні ходив під враженням мемуарів Бісмарка. Вдумливий прусак ще в 1879 році писав, що «навіть в недалекому майбутньому світі загрожують Росія і тільки Росія». Ці рядки пригадали мені «звільнення» Естонії, Латвії, Литви, Західньої України, Виборга. . .

Вчора в бібліотеці я випадково познайомився з кавказьким студентом. Сталося так: я читав Достоевського «Щоденник письменника». Зосередився до самозабуття. Раптом чую тихий голос:

— Товаришу, поцікавтесь — граф Алексей Толстой. На-а-во-лоч.

Я оглянувся. Залею читальні до каталогів ішов Толстой. Автор «Петра I» і «Хлеба». В «Хлебі» описані голодні москвичі, що з наказу ленінського штабу революції бігли в Україну по «хлеб».

— Вам не подобається він? — питаю сусіда.

— О, не тому, що має чуб боярина з часів Івана Грозного. Я, бачите, носив йому свою повість «Огні аула». Він пізнав представника нацменів, не дозволив зайти до кімнати. Прийде час. Покличе нас Шаміль. Вибачте, ви родилися в Москві? — запитав кавказець, чорними очима пропікаючи мене.

— Я українець. Чужинець, як і ви, — відповідаю по-українському, а він:

— Я кабардинець. Моя мати грузинка. Я племінник національного героя Кавказу Есмагеля.

— Я про Кавказ мало знаю. Шаную Шора Руставелі. Про Есмагеля нічого не чув.

— Есмагеля Кавказ знає. Скажіть, хто Петлюра?

— Ви провокатор. Прошу не заважати читати. В читальні навіть шепотіти заборонено.

Кабардинець бачить, що перелякав мене Петлюрою. За це слово розстрілюють. Я обхопив руками голову. Влявся очима в Достоевського. Кабардинець поклав передо мною два зошити, вкладені в погертву газету «Советская Кабардино-Балкарія». Сказав:

— Прогляньте, це нотатки одного студента.

Перед моїми очима почали проходити кадри бурхливих буднів непокірного Кавказу. . .

Народне повстання на Кавказі

«Несвідомі» кавказці не хотіли йти до колхозу. Їх вабила «приватна власність, що є кроком до капіталізму». Кунак Сталін знав характер своїх земляків. З Москви прислав загони ГПУ. Вони не щадили ворогів колективізації. З родинами вивозили на Сибір.

Аули бунтувалися. В проваллях кувались мечі. Чоловіки, жінки, старі, дівчата йшли до Ялтаря. Там Есмагель їх очолював. Перед очима повсталого народу клав до серця Коран. Молився, з сльозами на очах цілував землю. Потім, розгніваний, підводився. Вимахуючи шаблею, закликав синів до боротьби з іновірами. Його слухали, називали Шамілем.

Партизани захоплювали головні шляхи, аули і міста. Верхня течія Тереку перебувала в їх руках. В 1929 році переляканий Бетал Калмиков (секретар Центрального Комітету Комуністичної Партії Соці-

ялістичної Кабардино-Балкарії) звернувся за допомогою до Сталіна. Сталін наказав йому організувати дві військові групи: Нальчицьку і Балкарську. Калмиков озброїв і кинув проти Есмагеля на допомогу загонам ГПУ північно-кавказьку піхотинську школу, що була у Владикавказі, теперішньому Орджонікідзе. . .

Бої були жорстокі. Брали участь гармати і літаки. Багато аулів перетворилися на купи каміння. На руїнах лежали обгорілі трупи дітей, жінок. Валялися попечені вівці, корови. Партизани були загнані на верхів'я гір, їх бомбили. Вороги колективізації гинули, а не здавалися.

Що це? Повторення історії 1852 року? Тоді також горів Кавказ у боротьбі з окупантами. Окремі картини боротьби зафіксовані письменниками і мемуаристами. Тоді. . . »Садо, у якого зупинявся Хаджі Мурат, тікав з родиною в гори, коли росіяни підходили до аула, Садо знайшов свою саклю зруйнованою, дах був провалений, двері і стовпи галерійки спалені і нутрина запаскуджена. Його ж син, той гарний, з блискучими очима хлопчик, який радісно дивився на Хаджі Мурата, був привезений мертвим до мечеті на коні, покритім кересею. Він був проколсний багнетом у спину. Вродлива жінка, що прислужувала під час відвідин Хаджі Муратові, тепер в розірваній на грудях сорочці, яка оголювала її старі, обвислі перса, з розпущеними косами стояла над сином, до крові роздирала собі обличчя і не переставала ридати. Садо з кайлом і лопатою пішов з родичами копати могилу синові. Старий дід сидів під стіною розваленної саклі і, вистругуючи ціпок, тупо дивився перед собою. Він тількищо повернувся зі своєї пасіки. Дві скирти сіна, що були там, спалено; були поламані і обгорілі посаджені і виплекані морелеві і вишневі дерева і, головне, спалені всі вулики з бджолами. Стогін жінок чувся. Малі діти кричали разом з матерями. Ревіла і голодна худоба, якій не було чого дати. Дорослі діти не гралась, а з переляканими очима дивилися на старших.

Фонтан був запаскуджений, очевидно, навмисне, щоб води не можна було брати з нього. Також була запаскуджена і мечеть, і мулла з муталімами вичи-

щали її. Про ненависть до росіян ніхто не говорив. Почуття, яке переживали чеченці, від малого до великого, було сильніше від ненависти. Це була не ненависть, а невизнання цих московських собак за людей і така огида, відраза і нерозуміння перед безглуздою жорстокістю цих істот, що бажання винищити їх, як бажання винищувати пацюків, отруйливих павуків, вовків, було таким самим природним почуттям, як почуття самозбереження.

Перед мешканцями стояв вибір: лишатися на місцях і відновити з великими зусиллями все, з таким трудом побудоване, і так легко і безглуздо знищене, чекаючи в кожну хвилину повторення цього ж, або, всупереч релігійному закону і почуттям огиди і презирства до росіян, покоритися їм.

Діди помолилися і одноголосно вирішили послати до Шаміля послів, прохаючи в нього допомоги, і в той же час заходилися відновляти поруйноване. (Л. Н. Толстой «Хаджі Мурат», розділ XVII).

Так росіяни боролися з Шамілем. І сьогодні так борються з Есмагелем. Повстання придушене. Але в багатьох гірських аулах не можна зорганізувати колхозів. Чечено-інгуші тікають з родинами в гори, коли почують, що до них ідуть пропагандисти. Живуть у печерах, а вночі таємно навідуються до мечеті. Моляться, з сумом поглядають на пусті саклі, потім ідуть у гори. Сьогодні багато пустих аулів заселено привезеними росіянами.

За успішну ліквідацію партизанщини і проведення масової колективізації секретар ЦВК СРСР — Енукідзе вручив у Москві Беталеві Калмикові орден Леніна — найвищу нагороду Советського Союзу.

Про Есмагеля живуть легенди. Ніхто не знає, де він. На Кавказі його оспівують в сумних піснях. Таємно ходять молитися до Ялтаря. . .

Між станціями Кержі і Муртазово (остання станція, порівнюючи недалеко положена від міста Аргудан), на кордоні між країнами осетинів і кабардинів, на кам'янистій вершині, біля стін якої бурхає завжди, як чеченець, неспокійний Терек, стоїть у легендах оспіваний Ялтар. Це — височенна і кругла, збудована з червоної цегли башта, що має з чотирьох боків по одному малому вікну. В часи газавату, що

тривав майже 60 років, між Кавказом і февдально-варварською Москвою, з Ялтаря хоробрий Шаміль звав народи Кавказу до боротьби з москалями-загарбниками.

Трагедія одного республіканського уряду

... 1937 рік. Рік масових чисток. (Лазар Каганович два рази на наказ Сталіна ставав диктатором України, щоб провести тоталітарні чистки всіх партійних органів...). Сталін посилає на Кавказ свого колегу — члена Політбюра Андрея Андрєвїча Андрєєва. Він по дорозі зупиняється в місті Ворошиловську. Викликає секретаря комуністичної партії Кабардино-Балкарської республіки Бєтєля Калмикова. Допитує його в кабінеті начальника місцевого відділу НКВД. На другий день Калмиков перестає жити...

Потім Андрєєв приїжджає до Нальчика (столиця Кабардино-Балкарії), заарештовує уряд республіки: чистка почалася... Під час арешту заступник Бєтєля Кузниць запитав:

— Товаришу Андрєєв, чи Калмиков знає про мій арешт?

— Ви будете там, де й він, — відповів член Політбюра.

Працівниками НКВД (вони приїхали спецешельоном вслід за Андрєєвим) були знищені в мурах нальцького НКВД: Фадей — голова ради народніх комісарів Совєтської Соціалістичної Кабардино-Балкарської Республіки, Кулик — народній комісар юстиції ССК-БР., Хагур — народній комісар освіти ССК-БР., П. Фадей — народній комісар хліборобства ССК-БР. та інші народні комісари...

Розстріляно багатьох секретарів районних комітетів партії, чотирьох інспекторів районних відділів народньої освіти, двох редакторів, цілий ряд урядовців і секретарів первинних партійних організацій. Їх обвинувачено в кавказькому «націоналізмі».

На місце розстріляних кавказців приїхали з Москви російські комуністи. Вони, виконуючи ролю колишніх царських губернаторів, перебрали владу. Першим заступником секретаря комуністичної партії Кабардино-Балкарії став Коляков — колишній

голова відділу освіти Урванського району. Темний тип, що часто в «приватних» справах їздив до Москви.

В Нальчику (вулиця Кабардинська) на засіданні нового комітету компартії Андреев (повідомляла газета «Советская Кабардіно-Балкарія») сказав: «Тепер советская Кабардіно-Балкарія почне дихати свіжою колхозною атмосферою!»

... Проходить два місяці після чистки. Від «колхозної атмосфери» гинуть у НКВД національний письменник Кавказу Шондук і відомий вчений Бурукай. Бурукай написав першу граматику кабардино-балкарської мови. Московські вчені заборонили її вживати.

Кабардино-балкарці студенти педагогічного інституту, (що до 1933 р. був у місті П'ятигорську, вулиця Октябрська 25, а тепер перенесений до Нальчика), довідавшись про розстріл улюбленого професора Бурукай, стихійно збунтувались. Масовими арештами зроблено «порядок». «Бунтарі» були позбавлені прав навчання. Потім вивезені невідомо куди. Вільні місця в інституті заповнили росіяни. Російська мова стала, як і за царату, пануючою. Кабардино-балкарська — викладається одну годину на тиждень».

Людина боїться людини

— Радянська влада вміє нищити ворогів комунізму. «Нотатки студента» написані непогані. Але... Ви за Есмагеля, проти Калмикова? — питаю.

— Я ні за, ні проти. НКВД ніколи не назве Сталіна ворогом народу. І тому я тепер тільки за Сталіна, — сказав кавказець. Щоб не відповідати на питання, він виняв з кишені Лева Толстого «Хаджі Мурат» і пошепки прочитав заклик Шаміля: «Чую я, що росіяни задобрюють вас і закликають до покори. Не вірте їм і не покоряйтеся, а терпіте. Коли не будете нагороджені за це в цьому світі, то отримаєте нагороду в майбутньому. Пригадайте, що було тоді, коли у вас відібрали зброю. Якби не врозумив вас Бог тоді, в 1840 році, ви б уже були солдатами, а жінки ваші ходили б без шараварів та були б поганьблені. На підставі минулого судіть про майбутнє. Краще

вмерти ворогом руських, ніж жити з невірними. По-терп'ять, а я з Кораном і шаблею прийду до вас і поведу вас проти руських».

Кавказець продовжував:

— Великий Ленін сказав, що «Лев Толстой — дзеркало російської літератури». Золоті слова творця революції. Тільки, на жаль, про них забули. Толстой в «Хаджі Мураті» (з цього твору гордяться росіяни, діти в шкільних підручниках вивчають) малює боротьбу кавказців з росіянами. Цитує відозву Шаміля, написану Джемал-Едіном, яку я вам прочитав. Але насмійтеся десь сказати, що Шаміль з Джемал-Едіном мали рацію — і вас знищать. Висновок: Шаміль є ворог Кавказу, а Лев Толстой — приятель. . .

В очах кавказця забриніли сльози. Не сльозами, а безуспішним намаганням приховати сльози, він розчулив мене. Я зрозумів: він придушував хвилювання, що хотіло вибухнути гнівом. Його пальці, стиснуті в кулаці, почервоніли. Я, щоб відірвати кавказця від Толстого, кажу:

— Ви мені Толстого, а я вас познайомлю з Ф. Достоевським. Він також належить до «дзеркала», і в «Щоденнику письменника» пише: «Європа нам майже всім дорога, як Росія; в ній все Афетове плем'я, а наша ідея — об'єднання всіх націй цього племені, і навіть дальше, далеко дальше, до Сіма і Хама». «Так, Золотий Ріг і Константинопіль — все це буде наше. І коли не трапилося цього раніше, то тільки тому, що не прийшов ще час». «Ніякій Європі нічого не повинні ми відступити в цьому ділі ні для яких міркувань, тому, що це діло — наше життя і смерть».

— Чому, скажіть чому? — схопився кавказець. — Чому росіяни мусять всі народи світу об'єднувати?

— Відповідь дає сам Достоевський: «Дух Христа в народі нашому, який є темний, але добрий, який є неук, але не варвар». «Тільки одному російському духові належить всесвітність, належить призначення в майбутньому опанувати і об'єднати всі різноманітності національностей і осунути всі суперечки їх».

— Чорт. Мене приголомшує те «тільки». Ми ж усі проти Христа і духа.

— Так. Але тепер, очевидно, в душу російського народу вселився інший дух — дух Маркса. І Ленін

пише, що «Росія перша країна, якій історія дала ролу зачинателя соціалістичної революції».

— Він також за «тільки». Чому?

— Причина ясна. Ленін заявив Горькому (і це всюди опубліковано), що «Європа бідніша за нас на талановитих людей». Бачите — росіяни найбільші світові винахідники. Їхній мозок винайшов радіо, парову машину, літак і навіть. . . колхози. Про все це пишеться в книгах. Ми, молоде покоління, так виховуємося. Правда, я. . . всіх і все читаю.

— Ваші думки примушують мене задуматись. Отже, мабуть, через те, що росіяни дуже талановиті, їм пощастило в 1917 році знищити феудалізм?

— Так. Але англійці, французи, американці, німці ще далеко до світової революції позбулися феудалізму. Може вони поспішили тому, що були мало. . . талановиті. Та залишімо це. Одну хвилину, — сказав я, перегортаючи «Щоденник письменника». — Я вам ще одно речення Достоевського прочитаю. Він пише, що коли якісь національності витворять недовір'я до росіян, то. . . «перш за все треба не здертати жодної уваги на їх недовірливість і роботи свою справу так, як самі знаємо». «Наша ідея — об'єднання всіх націй». . .

— Так і написано? — зацікавився кавказець.

Я дав Достоевського, і він прочитав особисто, потім:

— Андрєєв зробив так, як порадив великий оборонець російської монархії Достоевський. О, святий Аллах! Я обожнюю Есмагеля не тому, що я його племінник, а тому, що він Есмагель. Прочитайте, що сьогодні пише газета «Советська Кабардино-Балкарія»: «Тільки дякуючи російському народові, кабардино-балкарці побудували колхозне господарство, творять під сонцем сталінської конституції свою національну формую і соціалістичну змістом культуру».

— В Києві часопис «Советська Україна» також про це «тільки» пише. Мимоволі питаєш себе, може лише завдяки магічному «тільки». . . Дніпро впадає в Чорне море, — висловився я.

— І, мабуть, лиш завдяки тому «тільки» стоїть і

досі гордий Казбек на Кавказі, — з притиском сказав кавказець.

Ми дивилися один одному в очі. Ми ніби намагалися самозагіпнотизуватися. Ми переконалися, що наші слова були виголошені устами душ. Ми обережно озиралися на присутніх у читальні. На нас ніхто не звертав жодної уваги.

І раптом сталося щось несподіване: ми почали боятися один одному глянути в очі, хотіли розбігтися в різних напрямках блискавично, непомітно. І забути про все прочитане і сказане. Кавказець тихо:

— Хай полежать нотатки. Я вернуся.

Він вийшов з читальні. Я сидів з хвилин п'ять, як приглушений громом. На чолі висипався піт. Я не міг дочекатися. Знову почав читати нотатки і дещо переписувати до блокноту. Я відчув, що не маю сили чекати. . . Я передав »Щоденник письменника« бібліотекареві. Він, приймаючи книжку, сказав:

— Ви, товаришу, як біле полотно. Перепрацювалися. Щодня відвідуєте нас, багато читаете. Мабуть, хочете, щоб на перше травня я, вивішуючи дошку кращих читачів, згадав і ваше прізвище. . .

Я мовчки поклонився. Тримаючи в руках нотатки, тихо йшов по сходах, покритих килимом. »Провокація«,— промайнуло в голові. Я підготувався підняти в дверях руки. Був готовий сісти до »чорного ворона«. Коли я підійшов до зупинки метро »Бібліотека імені Леніна«, відчув — камінь з серця впав. В назовлі, що штовхався і сунув до вагонів, я випустив з рук »нотатки«. . .«

Зайшов до бараку. Впав у ліжко, витер чоло, і глибоко зідхнувши, подумав: »Кавказець вирішив, що я провокатор, хитро втік. Дві людини не відчули, як відкрили свої душі, а потім, самі цього перелякавшись, розбіглись«. Огідно на душі. Я після цієї пригоди вже ніколи навіть не проходив мимо бібліотеки Леніна.

Перше травня в Москві

Наближення першого травня сколихнуло Москву. Фабрики, заводи, будівництва охоплені соціалістичним змаганням. Кожен москвич зобов'язаний

відзначити: свято перевиконанням стахановських норм.

На дверях ТЕЦ'у другий день висить оголошення: Ті, що вміють малювати лозунги, мусять зголоситися до осередку комсомолу. За працю отримують винагороду. Соловчанин намалював десяток гасел, дістав одного »Леніна«*). Зустрівши мене, сказав:

— Візьміть. Тішуся, що віддаю.

— Я почуваю себе добре. А ви лікуєтеся. Два »Леніни« дав мені маляр. Я одного пожертвував вам, — відповідаю.

— Дякую. Жаль, що псував настрої малюванням. Я міг би обійтися без грошей, якби не борги, — замислився соловчанин.

Наш барак відвідав сьогодні Версілов. Члени »со-
дійствія« мають о 4 годині ранку прийти до районо-
вого відділу НКВД: Серебряний Бор. Там від началь-
ника отримують інструкції. І сині пов'язки на ліву
руку. О восьмій годині вони стоятимуть на краях
Красної площі. Слідкуватимуть, щоб ніхто з вулиці
не прилип до демонстрантів. При найменшому підо-
зрінні повідомлятимуть працівників НКВД.

Ранок першого травня. Робітники і робітниці зби-
раються біля будинку канцелярії ТЕЦ'у. Причина
вбогости їхнього одягу ясна. Їх вербували в різних
глухих кутках СРСР. За декілька місяців праці во-
ни ще не встигли одягнутися.

Десята година. Наказ шикуватися в ряди. Парторг
ходить біля колони. Особисто оглядає кожен ряд,
привітно всміхається. Кивком пальця викликає тих,
що мають полатані черевики, штани. Говорить до них
стримано і, як батько до дітей, переконливо:

— Перше травня, товариші, вимагає від нас най-
більшої пильності. В дні пролетарського свята лю-
тує світовий капіталізм. Посилає до СРСР агентів і
диверсантів, щоб вони підмінювали основи щасли-
вого життя Радянського Союзу. Ви маєте честь нести
варту на будівництві в той час, коли ми перед об-
личчям членів політбюро і уряду демонструватиме-
мо свої досягнення.

---

*) Тобто, асигнацію на 10 карбованців.

Парторг бачить, що в колоні є ще чимало людей «з дефектами». Перестає виводити з рядів. Говорить, щоб вони заходили в середину. По краях і боках колони стоять краще одягнені. Всі присутні переписані, два рази перекликані. Ярмолов оголошує, піднявши стиснутий кулак вище голови:

— Товариші, демонстрант прикріплений до демонстранта. Кожен тримається сусіда. По дорозі ніхто не має права приєднатися до нашої колони. Сліпкуйте за підозрілими особами. Жодних торбинок з собою не брати. Між іншим, подумайте тепер про природні потреби, щоб на вулиці не виходили з колони. Під час походу центральними вулицями, і, особливо, Красною площею руками махайте по-військовому. Все. Тепер візьміть портрети і плякати.

Портрети Сталіна, Молотова та інших членів політбюро стоять, прикріплені до дрючків, під стінами контори. З колони ніхто не виходить. Ярмолов, розгніваний, підходить до демонстрантів. Зі списку вичитує осіб тридцять. Вичитані «охоче» беруть (спробуй не взяти) плякати, прапори, портрети, льозунги. Розписуються, що після демонстрації принесуть їх до контори ТЕЦ'у. Робиться це для того, щоб демонстранти не залишили портретів десь під парканами. Кажуть, минулого року було чимало випадків, що двірники під вікнами збирали портрети і гасла. Коли поміркувати, то неясності робляться ясними. Уявіть: колона прокрокувала мимо мавзолею і десь за Красною площею розсипалася. Кожен їде, їде, куди бажає. А демонстрант, до якого прикріплений портрет, мусить сам іти з «вождем» по вулиці. Прохожі на нього дивляться, одні співчувають, другі всміхаються, ніби хочуть сказати:

— Вислужуєшся. Та невідомо, хто кого несе. Чи ти Сталіна, чи Сталін тебе. Чи ягня вовка. чи вовк ягня!

Після оголошення інструкцій Ярмолов спритно вискочив на купу дров, які лежать у кінці підвір'я тартака. Комсорг наказав колоні крокувати біля купи, обличчя спрямувати на Ярмолова.

Парторг:

— Хай живе перше травня — день огляду міжнародних сил світового пролетаріату-у в!

— Ура-а-а! Ура, Сталінові, ура! — мусіли кричати демонстранти.

Ярмолов зіскакує з дров. Оголошує, що проба пройшла успішно. Так треба кричати, проходячи повз мавзолей Леніна.

Я йду в середині колони. Зуби цокотять. У Москві на перше травня земля не покрита травами. В холодках, в садках ще можна побачити латки снігу. Вранці мороз був. Та про холод я забуваю, коли наша колона підходить до Красної площі. Колишеться море народу. Будинки завітчані прапорами, гаслами, портретами. Кожен завод, фабрика, установа творять свою окрему колону. Існує змагання на краще оформлення, витрачено великі кошти. Колони переливаються фарбами. Червоний колір домінує...

Попереду колони заводу «Шарікоподшипник» вісім осіб на плечах несуть земну кулю. На кулі сидить пузатий буржуй. Простягнувши руки, він хоче відняти щастя в громадян Радянського Союзу. На нього червоноармієць спрямовує багнет. Далі сунуться портрети вождів, карикатури. Багатобарвні діаграми показують нечуваний в історії «ріст соціалістичного будівництва».

Нарешті «Красная площадь». Вона оточена ланцюгом НКВД. За ланцюгом стоять і ходять члени «содействія». Я впізнаю своїх знайомих. Один з мого бараку. «Содействіівці» мають вигляд робітників: обличчя виснажені, руки мозолясті, одягнені вбого. Справа не в цьому. Вони, робітники, добровільно зголосились охороняти вождя в дні, коли на нього «спрямовують зір пролетарі всіх країн»...

Я бачу, що Красною площею (неорганізовано) йдуть упревілейовані люди: жінки, чоловіки, молодь. Вони показують спеціальні перепустки, поспішають до мавзолею, стають шнурком біля murів Кремля. Це родини народніх комісарів, родичі, приятелі членів політбюра та уряду.

Наша колона проходить біля мавзолею. Я бачу Сталіна і майже всіх членів політбюра. Вдивляюся в лица. Найімпозантніше виглядає голова Комінтерну Дімітров. Сталін на портретах солідніший. Поруч нього стоїть молода чорнява жінка. Розкішні чорні

розвіяні кучері найбільше кидаються в очі. Це третя дружина Сталіна — Розалія.

Перед вечором повертаюся до бараків. Відчуваю втому і голод. із кімнати повно диму. За столом сидять три «содействіівці» — п'яні і веселі. Вони за охорону вождя отримали від Версілова по шість карбованців. Перед ними дві пусті пляшки, третя надпита. Під столом крихти хліба і хвіст оселедця. . .

На першотравневій вечірці

Ввечорі в клубі ТЕЦ'у танці і буфет. Я відвідую соловчанина. Він тішиться, що драні штани врятували його від демонстрації: «мав честь охороняти соціалістичне будівництво». Відпочив і має гарний настрій. До клубу йти відмовляється. Іду сам.

За довгими, непокритими столами молодь і старші п'ють пиво. Інші танцюють. Дим від цигарок і пилюка від підлоги — в очах сиво. Найбільше чути гармошку і бубон. Музику часом заглушують вигуки та висвисти танцюючих. В кутку група молоді обступила патефон. Другий раз крутиться платівка:

»І нікто на светі не умеет
Лучше нас смеяться і любіть. . .«

Трохи п'яний комсорг підходить до мене:

— Затанцюємо, товаришу. Ви несміливі, як сільська дівчина. Мабуть, гроші пропили. Як святкувати, так святкувати! А що робиться в буржуазних країнах в цю хвилину. . . Ллється кров по тюрмах. Демонстрантів стріляють з кулеметів. А капіталісти з родинами на каруселях. Зверніть увагу, в нас в СССР немає каруселів. Ми не маємо часу на гуляння. Ми всі захоплені побудовою соціалізму.

Я «погоджуюся» з словами комсорга, щоб знайти причину відмовитися танцювати, кажу:

— Не могу веселитися, коли . . . там ллється кров.

Комсорг говорить, що я маю слухність. Але перебільшений песимізм шкідливий. В цю хвилину молодод робітниця, вибиваючи чобітьми по дощаному помості і розмахуючи руками, підскакує до комсорга. Присідає, плече долонями перед ним. Комсорг бундючливо всміхається, підморгує, потім свиснув і

пішов у танець. Всі вигукують, плещуть у долоні. Я йду випити пива. . .

В інспектора піхоти Червоної Армії

— Заходьте. Радо вітаю. Саме впору. Я вже два дні нудьгую. Поновлюю сили, витрачені перед першим травнем, — жартував Остап.

— Дякую. Що ж до мене, то я не нудьгував і не веселився, — кажу, сідаю на витерту канапу.

— Хоч і сам у гостині, але прошу почувати себе, як дома. Господиня десь святкує. Тимчасово дозволила мешкати.

В кімнаті тихо. В кутку висить павутиння, на стіні цокає годинник. Я:

— І меблі, і все в цій кімнаті нагадує часи московської обломовщини. Сюди ніби й революція не заглядала.

— Тут усе збегігається. В Ленінграді навіть подушки царські охороняє НКВД, як святість імперії. А в Україні все українське руйнується від часів Андрія Боголюбського. Оборонців України — Івана Мазепу, Полуботка, Богуна, Петлюру московська література очорнює і проклинає. Нам, українцям, дозволено гордувати собою, підтакувати Москві. Так виглядає національна свобода. Корнійчук, Бажан за підтакування нагороджені орденами.

— Не псуймо настрою. Я прийшов поділитися приємною вісткою. Віра приїде.

— З батьком? Генерал буде в Москві? — підхопився Остап. — Може, якась партійна конференція?

— Помиляєтеся. Генерал належить до бльоку безпартійних большевиків, хоч як це дивно, член партії. Вибачте, ви партійний?

— Я? О, що ви! Мене дотепер про комсомол ніхто не питав. Я приятелював з Василенком.

— Хто він такий?

— Василенко — права рука Климентія Ворошилова, інспектор піхоти Красної Армії. Його ім'я навіть за кордоном відоме. В 1934 році один англійський журнал писав, що Василенко видатно прислужився в осягненні бойової підготовки Красної Армії.

— Не розумію, як можна з такою особою познайомитися.

— Про все говорити не можна. Розповім найкоротше, — каже Остап.

В 1928 р. Остап відвідував клуб «Соцземлесу», Київ, Пушкінська вулиця. В клубі висів виконаний ним портрет батька всеукраїнської кооперації Миколи Левицького. Популярність молодого талановитого маляра росла. Він мав широкі кола знайомих. Серед знайомих був один шофер, маляр-аматор. Цікава людина з характеристичними рисами обличчя. Остап намалював його портрет. Шофер показав портрет своєму колишньому командирові полка, з яким в роки революції перейшов Сибір. Командир зацікавився. Остап особисто познайомився з Матвієм Івановичем Василенком, командиром 45 київської дивізії. Комісар дивізії, товариш Берьозкін, не хотів відстати від командира, вечорами охоче «позував».

45-а дивізія брала участь у всесоюзних маневрах Червоної Армії, отримала першість. Василенко став командиром корпусу — в місті Вінниці. Тим часом Остап закінчив київський художній інститут, і відбував військову службу при орловській танковій школі.

Василенко, призначений інспектором піхоти Червоної Армії, одного разу, повертаючись з Харкова до Москви, зупинився в Орлі, щоб відвідати колегу — начальника військової школи Шаумяна. В клубі школи інспектор випадково побачив свій портрет, виконаний Остапом. На виклик Шаумяна до Василенка прийшов маляр.

— Вибачте, Шаумян відоме прізвище. Між бакинськими комісарами, розстріляними англійцями, був комісар Шаумян, — цікавлюся я.

— Це — його син. Я бачив фотознятку: сидять Мікоян, Сталін, Шаумян — три кунаки. Для вшанування пам'яті розстріляного комісара, на Чорному морі плаває авіаносець «Шаумян». Між іншим, в орловській школі було найбільше синів високих тузів.

— Чому?

— Матеріально школа найкраще забезпечується. Мікоян, народній комісар харчової промисловости, школу свого кунака ніколи не забуває.

— І Василенко вам нічого не сказав?

— Нічого. Але через три тижні мене переслали до

Москви. Я працював при інспекції піхоти. Ілюстрував «Бойовий устав Красної Армії» та різні книги з військової тактики. Не нарікаю, жилося добре. Василенко інколи закликав до себе. Він мешкав у розкішному будинку «Моссельпрому»: Арбатська площа. Одного вечора він показав фотознімку, сказав: «Намалюйте, мій рідний брат — молодий поет, розстріляний в 1905 році царською владою». Я розглядав: сидить молодий студент, на руках ланцюги. На шиї дощечка, на якій ім'я, прізвище, арештантський номер. «Фотознімку я отримав з тюрми після страти», — сказав Василенко. Я запам'ятав рік страти брата інспектора, бо це рік мого народження. У вільний час з фарбами приходив до Василенка. Він не хотів, щоб я фотознімку виносив з помешкання.

— Інспектора майже ніколи не було вдома. Мене зустрічала його дружина Явдокія Вікентіївна, вродлива українка з Чигирина. Гарними голубими очима викликала довір'я до себе. Я в ній бачив втілення людської доброти і честі. Я з нею розмовляв широко і, повірте, зовсім не боявся. Читав листи від матері і дядька з України. Вона закривала книгу (Вікентіївна багато читала) і уважно слухала. Мій дядько червоний партизан. В революцію бігав з берданкою, на кашкеті маяла червона стрічка, був ранений у плече. Писав, що тепер бідує, що родина голодує. А мати, бідна мати знала, що про голод 1933 року заборонено говорити, тому конспірувалась. Писала, що «хапун» багато людей забрав. Вона мала пухлі ноги, товсті, як колоди, в колінах не згиналися, а з-під нігтів постійно щось текло, вода була під шкірою. Явдокія Вікентіївна плакала, мовчала, як німа, щось згадувала. Щось боляче переживала, видно щось хотіла розповісти, боялася. І ставало від цього їй ще тяжче. Я не питав, чого плаче. Переходив на веселішу тему. Розповідав про життя малярів. Про стахановське виконання портретів вождів. Вона витирала сльози, усміхалася. Усмішка робила її лице ще гарнішим. Вона розповідала, що приємно з чоловіком проводить час в урядовому будинку відпочинку. З'їжджаються туди: партійні вожді і члени уряду.

Моя мати — «общественно-бездельная»

Остап закінчив оповідати. Хотів іти до кіна. Я не виявив бажання, подякував, запитав:

— З цікавістю слухав. Що ще розповідала Вікентіївна.

— Що може цікавити жінку. Жінка завжди була і залишиться жінкою. Говорила, що Ворошилов симпатичний, ним захоплюються. А Каганович то з секретарками, то з друкарницями розважається. Його жінка виглядає старшою, позбавлена симпатичності. Схожа на відьму з творів Гоголя. З нею церемоняться тільки тому, що вона теця Сталіна. Помітно було, що Вікентіївна щось таїла про Сталіна. Очевидно, їм заборонено розказувати, як батько народів «бенкетус».

— Цікаві новини «Всчерної Москви», — жартую я. Остап:

— Поживете, більше дізнаєтесь. Людські язика — найкраще радіо. Я певен, Явдокія Вікентіївна мої оповідання переказувала чоловікові.

— Думаєте?

— Так. Одного разу моя мати писала, що її позбавили права голосу за «общественно-бездельный труд». І. . .

— Що це за труд? — перебиваю я.

— Мати, щоб заробити на хліб, прала білизну комуністам, які мешкали з нею в одному будинку. Сусід Жуков повідомив міський комітет, що вона «общественно-бездельна», не підписується на державну позику, не охоплена профсоюзом і т. д. Користуючися моєю і братовою відсутністю (брат також був в армії), Жуков тріумфував. У матері відібрали голос. Потім, як безправну, намагалися перевести мешкати до льоху. У світлій кімнаті матері (вулиця Леніна, 24) мав жити якийсь урядовець, що приїхав з Харкова до Києва з урядом.

— Я звернувся до Василенка, — продовжував Остап, захочений тим, що я слухав з напруженою увагою. — Інспектор без зайвих запитань (йому дружина встигла все розповісти) наказав секретареві виписати відрадження до Києва. Я їздив поновляти голос матері. Оббігав усіх прокурорів, розмовляв з

секретарем районної партійної організації, сперечався з головою професійного комітету, лаявся з головою комунального відділу, жалівся голові міського комітету, ходив до обласного виконавчого комітету, — всюди руку руку мие. Бюрократ сидить на бюрократові, обсаджений шпигунами, підлабузниками. Всюди ходила зі мною моя стара, заплакана мати. Тішилася, що я красноармієць, маю право заходити без черги до начальників. З тяжкими муками пощастило відновити голос. А кімнату забрали. Я був розгніваний. Ходив по темному вогкому льоху, вимахував кулаками. Мати плакала, благала, щоб я більше не йшов до начальників. «Не стримаєшся, вилаєш советські порядки — заарештують», — казала. Я пожалів матір, задушив гнів у серці, залишив її в льоху, повернувся до Москви.

— Треба було розповісти Василенкові.

— Не варто. Кожен має свої турботи. До інспектора приїжджав батько. Старий привітний дідусь з сивою бородою. Гостював два тижні. Явдокія Вікентіївна віддала йому синову приношену білизну, старі речі. Подарувала кожух. Гарний кожух — подарунок отримав Василенко від Мікояна, не захотів носити. Дідусь усе дбайливо спакував у мішок. Казав, що в селах колхозники обірвалися. Працюють, як воли, а раді кусневі хліба. Вікентіївна просила старого Василенка не розповідати синові про колхозі. Він усміхався, робив серйозне обличчя, казав: «Розумію, йому не можна».

— Чому батьки не живуть з Василенком?

— Не можна було. В особистих анкетах написано, що батько працює в колхозі. Це великий плюс для біографії советського діяча.

— Ви досі підтримуєте зв'язок з інспектором?

— Василенка вже давно немає. Кажуть, що він намагався, щоб українці відбували військову службу в Україні. Це суперечило політиці Політбюро, яке боїться бунтівливої України. Ось чому в Україні Красна Армія складається з частин, сформованих із москалів. Політика, товаришу.

— І Явдокія Вікентіївна заарештована?

— Вона тепер живе на Красній Пресні. На «толчку» продає речі. Допомогає батькам, що бідують на

Чигиринщині. Я два рази відвідував її. Не впізнати жінки, змарніла. Очі полиняли, не так блищать, як колись. Молода ще, а не думає вдруге одружуватися. Любила чоловіка, тепер почала обожнювати.

— Вона щодня чекає арешту — о, як це висушує нерви! Відвідаємо? — питаю я, вп'явшись очима в спокійне задумане обличчя Остапа. Він тихо:

— У Вікентіївни на стіні убогої кімнати щовечора висять два портрети: в уніформі Василенко, а поруч його брат. Жертви двох царів. Вікентіївна вдень ховає портрети, ввечорі тупо дивиться на усміхнене обличчя чоловіка і за сльозами нічого не бачить. Не піду. Страждання чесної жінки робить мене хворим. Я стаю хворий на думку, що не можу помститися за її сльози.

— Підемо, мусимо відвідати. Вона всіма забута, як і моя мати.

Хтось постукав. Остап відчинив двері. Увійшов Фролов з дружиною. У Фролова забинтована голова і ліве вухо. На потилиці червоніє засохла кров. Він десь святкував перше травня. Два дні не був тверезим, прийшов з дружиною похмелитися. . .

— Сідайте, — каже Остап, — а пляшку заберіть зі столу. Я пити не буду, товаришу Фролов. Вам хтось розбив голову. Ви нап'єтеся, в очах заскакають чортики. Ні-ні, ви розлютуєтеся, зірвете бинт з голови, відчуєте біль. І вам уявиться, що в усьому винен я. Правду кажу, Марфушо?

Марфуша на знак згоди киває головою, всміхається. Фролов уважно вислухує протести. І наливає в чарку сивої горілки. Я вибачаюся, виходжу. Шум на вулиці розсіває думки. Про все забуваю. Тішуся, що поділився радістю, яку принесла мені Вірина телеграма.

Генерал приїхав до Москви

Весняний ранок. Москва прокинулася після зимової сплячки. Небо покрите пухирями білих хмарок. Я вперше у Москві не відчуваю холоду. Настрій гарний. З нетерпінням чекаю приїзду Віри і її батька. Похиливши голову, ходжу по пероні: думки. Чи сказати, що був у Рибінську? Про Донбас мовчатиму.

— Генерал виглядає молодою людиною.

— За фотознятком визначити тяжкувато, — чую голоси позад себе. Я хотів оглянутися: стримався. Присів, зав'язую черевик. Проходить двоє військових. Я кидаю крадькома зір за фотозняток — впізнав генерала. Може подібність? Хочу непомітно догнати військових, переконатися. Проходить хвили-на. Військовий поклав »генерала« до портмоне, бадьоро закинув руки назад. Обганяю їх — тема роз-мови змінена. Вони характеризують одну молоду громадянку, що спустивши очі додолу, стоїть біля валізки.

— Самотня. Мабуть, до нього.

— Сумує, бліда. Мабуть, від нього. Чи перекону-ешся, Алексашка, — жінки командирів одягаються, як баронеси.

— Головне — найфігурніші. Командири з гроши-ма. Але працівники НКВД ще краще фінансуються. Мають закриті маґазини, набиті люксовими това-рами.

Поїзд прийшов. Перон стає залюднений. Два вій-ськовики затурбовано озираються, в очах напружен-ня. Я стою осторонь. Може підбігти до генерала, шеп-нути: вас чекають. Не встиг прийти до рішення. Вій-ськовики вже йдуть з ним. Віра відстає від батька, пристоює, хвилюється. Я:

— Віро!

Вона оглянулась. Усмішка, сумніша від смутку, застигла на її обличчі. Мовчки виходимо з двірця. Я ще ніколи не бачив Віру такою прибитою. В ці хвилини білий світ для неї чорний: подумалось мені. Вона:

— Нарешті появились. Мої почуття до вас були отруєні гнівом. Жили в Домбасі і — жодної вістки про себе. Нарешті отримую листа, воскресли в Мос-кві.

— Віро, розповім про все. Так, навіть про дрібниці. Я жив, як заєць. Не мав постійного мешкання. Хотів повертатися до Харкова. Одного тижня навіть Кав-каз був на думці. Не побачились би. Ви зробіте мені приємність, коли не згадуватимете про Донбас.

Дві хвилини мовчання. Знову я:

— Що сталося?

— Не знаю. Мені тато говорив: вийдемо з поїзду і ти відстанеш. Коли на двірці ніхто не підійде, поїдемо до готелю. Щось станеться, — їдь до нього, до вечора чекай вістки. Тато мав на увазі вас. . .

— А не дочекавшись? — питаю.

— Негайно їхати до Харкова. Вдома сказати, що. . .

— Тільки плакати не треба.

— Тато мені (вважайте, це таємниця) казав, що вже чимало генералів було викликано до Москви. Із столиці вони не повернулися. О, я так хотіла побачити Москву, вас. І. . . душа розбилася. Хоч розплети коси і, ридаючи, співай:

»Я девчонка еще молодая,

А душе моей тысяча лет. . .«

Віра хотіла здивувати мене пісню безпритульного світу. Я сказав, що ця пісня співається тринадцятилітніми сиротами, яких доля викинула на вулицю. Щоб дістати кусень хліба. . . вони ночують у портах з п'яними матросами. Інші відвідують «комнати ночних встреч». Блукають по вокзалах: в очах утома, розпач, а на устах весела фарба. . .

Віра зарум'янилася. Ми сіли в метро. Проїхали декілька зупинок. Висіли на Пушкінській площі.

— Так виглядає Москва. В кінофільмах цікавіша. Хоч Харків і бідніший, але кращий, рідний. Вітер в нас тепліший. Ох, а деж тато? — перелякано глянула мені в очі.

— Не хвилюйтеся. Може, це військова таїна. Він на волі. Тато заслужений. Груди в орденах. Робив революцію. Був у військовій частині, очоленій Сталіним. Бився з денікінцями, петлюрівцями. Не хвилюйтеся, Віро.

Її лице повеселішало. Я продеклямував вірш Сосюри, що закінчується рядком «золоті українські зіниці».

— Золоті, — зарум'янилася, — я також майже в кожному вірші вживаю слова «золоті», «золотисті». Ви. . . смієтесь, що я поетеса без таланту. Що ж, і такі поети бувають.

— Таких більше.

Віра любила Сосюру. Ніжний лірик. Ним захоплювалася українська молодь. Між студентами був

популярним вираз »засосюрилося небо, затичинилась земля«. В 1937 році улюбленця молоді заатакувала цензура. Він видав новий збірник поезій — перероблені старі вірші. Слово »українські« викреслене. Написано »золоті неповторні зіниці«. Молодь розлюбила Сосюру, бо... розсосюрилося небо, розтичинилась земля... .

— Як маю розуміти?

— Найпростіше. Сосюрі п'ять років забороняли друкуватися. Потім примусили збільшевичити поезію. Він скапітулював, за це отримав орден Леніна. Він єдиний із плеяди старших поетів, що його нагороджено цим орденом після всіх... .

— За що забороняли друкуватися?

— За небільшевицьку любов до України, за минуле... . Сосюра в революцію втік від большевиків до Української Армії, що тоді воювала з Москвою. Під час бою поет знову потрапив до червоних. Щоб оправдати перехід до Петлюри, писав:

»І пішов я тоді до Петлюри,
Бо у мене штанів не було«.

— НКВД про це Сосюрі нагадує, — продовжував я. — Щоб урятуватися, він виправляв себе. Поцікавтесь, Віро. Візьміть у бібліотеці старі і нові збірки поета, переконаєтесь.

Жваво розмовляючи, залишаємо останню зупинку метро. Приходимо до бараків ТЕЦ'у. По шосе покотився віз із чорною домовиною. Ніхто не проводить в останню дорогу померлого землекопа ТЕЦ'у...

В кімнаті ні душі — всі на праці. Я з годину бігаю з одного бараку до другого. Жінки бояться бути оштрафованими. Про кожну особу, що появляється в Москві, треба сповіщати районний відділ міліції. (А міліція — це підвідділ НКВД). Там дають дозвіл на ночівлю, коли приїжджий має право гостювати в столиці. Після довгих прохань стара жінка — бухгалтерка погодилася прийняти Віру на ніч. Як винагороду, отримала п'ять карбованців, сказала:

— Ввечері постукаєте три рази.

Я йду з Вірою обідати до фабрики-кухні: Красная Пресня. Бачу — вона постійно думає про батька, не

снідала, обідати відмовилася. Не знаходжу слів для розсіяння смутку. Байдуже питаю:

— Віро, коли прочитаєте свої вірші?

— Не знаю. Мої вірші веселі, а зараз сумно. Ходімо до якоїсь української редакції. Я хочу віддати вірш «Подвиг юного сталінця». Написала про одного комсомольця, що жив біля кордону і спіймав буржуазних диверсантів, які намагалися підпалити колхозний хліб. . .

— Що ж, Віро, добре, що пишете про щасливу юнь. Але. . . вірші слабі. Зрозумійте, нічого немає гіршого на світі, як слабі вірші.

— Ви безпощадний. Ви не маєте поетичної душі. Коли не скажете адреси української редакції, я питатиму москвичів.

— Віро, навіть тоді, коли б я мав бажання, сильніше за смерть, я б не міг піти з вами до редакції. Бо. . .

— О, — перебила мене Віра, — я ще в Харкові помітила, що ви якийсь не такий. Ви не вітали мене з вступом до комсомолу. Я вам дарувала портретик Леніна — відмовилися. Хто ваші батьки? Чому ніколи не розказували? Може вороги народу? Ви спеціально не хочете, щоб я. . .

— Тихо, Віро, я вас не впізнаю.

— Тим краще. Я ночуватиму на вокзалі.

»В Москві ніяких українських газет нет«

Розгнівана Віра відійшла від столу. Запитала старого москвича, що зайшов до їдальні, чи він часом не знає адреси якоїсь тутешньої української редакції. . .

— Ошалела девчонка. В Москві ніяких українських газет нет.

— Дякую, — вклонилася, підійшла до мене, мовчки сіла. Винувато глянула, і:

— Вибачте, я не знала. Мені сказали, що я «ошалела». Грубіян якийсь.

Я:

— Віро, ви легковажна, образили мене. Ви підозріваєте моїх батьків. Думаєте, що я ворог народу. Ви розхвильовані зникненням батька, не знаєте, що говорите. Маєте звичку: сказати, а потім подумати.

А треба навпаки. Все ж я розгорну відповідь того москвича. В Москві, кажуть, мешкає більше як пів мільйона українців. І ці люди не мають жодної української газети. Все українське пересліджується. Так було й за царату.

— Чому в Києві російські газети дозволені? — обурено питає Віра.

— Росіяни кажуть, що ми, українці, так любимо Москву, що. . . українських газет не потребуємо. Росіяни переконані, що українці мусять їм дякувати за те задоволення, яке отримують від любови до Москви. Правда? Наприклад, у Москві багато українців не хочуть купляти «укрхлеб». Коли мають гроші, з любов'ю їдять «москхлеб».

— «Укрхлеб» чорний. На Україні не росте пшениця? Брехня! Я навмисне їстиму «укрхлеб», — гордо сказала Віра.

— Не варто. За всіх не перехвилюєтеся, а для душі тяжко. Краще пишть вірші. От «Пісня про Сталіна» у вас звучить свіжо. З нахилом до «фолкльору»:

»Він створив колхози золотії,
Жити стало краще, веселіше«.

— Віро, можуть надрукувати. Розумію вашу радість. Вірш, а над ним прізвище красується. Подруги заздритимуть. Хочете, покажу вам пам'ятник Морозова, пісню напишите.

— Не хочу. Зараз маю три бажання: купити «укрхлеба» для Харкова, побачити Леніна і електричну мітлу.

— Пілосмок? Я також цієї машини не бачив. В Москві в магазинах немає. За кордоном, кажуть, навіть білизну машинами перуть.

Ми йшли вулицями. Зупинялися коло вітрин. Біля МХАТ'у оглядаємо афіші. Поруч стара баба продає свіжі пиріжки, черга тягнеться хвостом. З сусідньої крамниці вийшла жінка, поспішно закриває торбину. До неї підходить безпритульний. На тілі висять брудні ганчірки-одяг. Ніс червоний, обличчя в прищах, від бруду чорне, як у шахтаря. Волосся на голові злиплось, мабуть, ніколи не розчісується.

Він простягає кістляву, до плечей оголену руку, погасаючим голосом:

— Ть-о-о-тя, ть-о-о-тя, дай капеечку, а не-е-е то плюну в рожу і заражу сифілісом.

Обличчя жінки окам'яніло. Розкрила торбину, і:
— Ах, випав п'ятак, підніміть.

Безпритульний підняв з бруку. Не промовивши слова, ліниво заховав гроші до кишені. Інший безпритульний біля дверей крамниці пискливо:

— Бі-і-дному си-ро-ти-н-ні допоможи-іть. З го-о-лоду вмираю.

Ніхто не звертає уваги. Віра сіпнула мене за рукав:

— Вп'ялися очима в тих брудних. Скажіть краще, що таке МХАТ?

Віра захоплено розглядає розкішні портрети орденосних артистів. Я:

— Малий Художній Академічний Театр.

— Тут грають тільки орденосці?

— Мгу.

В готелі «Москва»

Вночі холодний вітер, архангельський. Я з робітником Нарішкіним тляю вагонетки, навантажені дошками. На кремлівському годиннику пробило чотири. Кінець праці. Біжу до бараку, стукаю в вікно. Бухгальтерка засвітила лампу, щось говорить собі під ніс, лице сердите. Розплескала м'ясистий ніс на шибці, і:

— Вже дві години, як ваша сестра пішла.

— Куди?

— В НКВД. Версілов був. Хтось із «содействія» доніс. Я мала неприємності. Дурна дівчина галасувала на весь барак. Всі хахлушки такі.

Бухгальтерка погасила лампу. В моїх очах потемніло. Я провів долонями по лиці, стріпнув головою, пішов. Дільничний працівник НКВД Версілов пізнав мене, усміхнувся, сказав:

— А-а... майбутній член «содействія» НКВД. Гм-гм. Віра сидить. Буйна дівчина. Скоро її поведуть до району. Після слідства може випустять... може оштрафують.

— Я хотів би побачитися.

— Посидьте, вестимуть — побачите. Ні, не маю права!

Я оглянувся, кладу в жменю Версілова »Леніна«.

— На п'ять хвилин, — говорить Версілов, відмикаючи залізні двері.

Я вхожу. Віра плаче, питає:

— Я волі не бачитиму? Не бачитиму? Тата немає? Все ясно. Візьміть гроші. Відберуть. Пошлете від мене своїй мамі і Таїсі. Мачусі не треба. Бідний тато, в нього рани болять в непогуду. . .

— Віро, на допитах вимагайте зустрічі зі мною. Я завтра відвідаю НКВД, питатиму про батька. Напишу листа до Калініна.

Віра слухає. Очі іскряться, груди хвилюються. Кидає дикі погляди на двері, ніби хоче тікати, каже:

— Ви, баба, дали б йому люжа в спину. Гроші маємо, втекли б на Кавказ. У горах купили б саклю.

— Безглуздя. Їх тут багато, а я один. . . І невідомо, хто мої батьки, — я глянув на неї з докором. Вона зрозуміла, опустила голову, вибухла нестримним плачем. . . До камери заходить Версілов, виводить мене. Віра падає біля дверей, коси розсипалися на грудях. . .

Я, не закриваючи очей, пролежав до ранку. До четвертої години дня сиджу на ліжку. Не стукаючи, заходить листоноша:

— Ви? . . Телеграма.

Читаю: »Приїжджайте. Готель »Москва« Ч-ський«.

Біжу до Версілова. Тепер можна говорити правду.

— Підозріла у вас поведінка, товаришу. Вчора чомусь не казали, що та дівчина дочка генерала. Але. . . правда, це не змінило б ситуації. Її затримали до вияснення. Хіба ви не знаєте, що з Києва до Москви приватні в'їзди заборонені. Ідіть до районного відділу НКВД. Вона там, — звіжливо говорить Версілов.

— Ви ще не стали членом »содействія«? Завтра для вас передам анкету. . .

— Товаришу Версілов, допоможіть. Працюю в нічній зміні. Не можу їхати до НКВД.

— Я вам, товаришу, не тітка.

— Потелефонуйте, товаришу Версілов, ви всюди маєте знайомих. Це за турботи, — кладу під »Правду« п'ять карбованців.

— Диявол! Як би ви не затихли, замкнув би до ранку, — Версілов підняв слухавку. — Галло, ти, Мішка. Слухай, перед ранком з моєї дільниці до вас привезена кицька. Так, так голубоока, з України. Немає? Переглянь уважніше список. Є? Слухай, к чорту жарти! Ну, хлопці все можуть. Так? Гм. Зв'яжися з готелем «Москва». Вона дочка генерала. Поцілуй від мене Дуняшку. Ха-ха, чорт!

Я залишаю Версілова, біжу на працю. Дошки сьогодні, як ніколи, тяжкі, втомі — повіки злипаються, впав би і заснув. Після праці не заходжу в барак, поспішаю до готелю.

— О-о! — генерал морщить обличчя веселими зморшками.

— Генерале, Віра з вами?

— Так.

— Вибачте, ще рано, повернуся до бараку.

— Ні, голубе, прошу заходити. Чув, Кремль вже проспівав «Інтернаціонал». Я виспався.

Горить нічна лампа. В сусідній кімнаті — бачу — спить Віра. Генерал виглядає свіжо, бадьоро. Я усміхнувся. Я сам не знаю, чому я усміхнувся. Генерал, запахаючи в петлю гудзик, глянув на портрет Сталіна, зареготався. Закрив очі, обхопив руками живіт, сміявся, як Тарас Бульба. Сміх розкотився по кімнатах. Віра прокинулася, здивовано обвела нас очима, усміхнулася:

— Тато, я тішуся, що ти радий.

— Виспалася, дочко. Одягнися або... не треба. Сідай в сорочці до столу. Так, в одній сорочці. Вип'ємо, так рекомендується при зустрічі.

Генерал налив червоного вина. Це була найщасливіша хвилинка за весь час мого перебування в Москві.

»Ви, товариші генерали, маєте щастя!«

Я питаю генерала:

— Також були арештовані?

— Все, що відбулося цього дня, виглядає на казку. Не передати двома словами. Колись внукам розповідатиму, роти розкриватимуть. Бачиш на столі купу харчів? Наїдаюся тепер. З того часу, як я покинув вокзал, апетит зник, в поясі проколов дірку — штани падали.

Москва вже давно не спить. У вікна заглядає раянок. Шибки покривалися білим молоком.

— Забудьмо на годину, що я старший від тебе. Друже, розум не в роках, а в голові, — продовжує генерал.

— Коли я повинен щось зробити для вас, скажіть. Завжди готовий.

— Дай п'ять карбованців, — простягнув руку генерал. Я сунуся в кишені, знаходжу півтора карбованця. Генерал відводить мою руку і сам простягає дві сотні. Відмовляюся брати. Він глянув суворо, наказуюче. Я »покорився«.

— Ти вмєш гарно оповідати. Розкажи, де бував, що чув і що бачив у Донбасі? Як потрапив до Москви, не крийся?

Останній період мого життя в очах генерала покритий нічю, підозрілий. Викликає обережність. Я поклав руку на серце. Розповів: 44-Єнакіївська концентраційна колонія НКВД, праця в редакції, а далі: приїзд до Москви, соловчанин, Рибінський поправно-трудоий табір НКВД, зустріч у бібліотеці »Лєніна«.

Генерал слухав уважно, на скронях набрякали од напруження жили, брови часто сходилися. Очима впивався в мою душу.

— А про Алексея Толстого треба інакше думати. »Хлеб« — дешева агітка. А роман »Петро I« написаний сильним мозком. Толстой об'єктивно висвітлив первісну дикість азійської Москви, людське звірство, аморальність. Толстой витрусив з мурів Кремля весь бруд кровожадних московських царів, цариць, царенят. Поцікавайтесь. Захоплююча річ! Гнилими лаптями, вошами, трупами, шибеницями, горілкою, кров'ю, обрізаними бородами, часником просмерджена Москва Петра I.

Генерал, як рідний батько, почав тихо, ледь чуто (так, як колись у Харкові):

— Голубе, переганяєш свої руки. В очах сила, дишаєш не легенями — вогнем. Молодий і не дурний. Перед тобою майбутнє. В революцію такі запалювали маси, вели на штурм. Гей, колись і я гуляв. Душа втратила силу в крилах. Слухай, може я загину, закатують. Життя стало по-чортівському складне, за-

плутане. Знатимеш, хто я, що робив, що чув, що бачив. Розвантажу душу, звільнивши її від таємниць. Знаю — полегшас. . .

Генерал розповів. Місяць тому він отримав листа від начальника військових шкіл. В листі наказ: негайно прислати новий мундир, чоботи, кашкет, пару білизни, шкарпетки, хустинку до носа, гребінець. Посилає пакунок на адресу начальника військових шкіл. Дні спливали в якомусь дикому напруженні. Тижні тягнулися, як роки. . . Безсонні ночі. Гірше, як колись на фронтах. Він змарнів, чекав — і сам не знав, чого. Раптом виклик. Зазначено термін, номер поїзду. Генерал послав телеграму до мене, а підписався »Віра«.

— Вибачте, але від Віри я також отримав листа, — докинув я.

— Так? Це її ініціатива. Одного вечора я говорив, що варто було б поїхати до Москви, купити дещо, — відповів генерал. Хвилину помовчав. Потім:

— На вокзалі мене зустріли агенти НКВД, одягнені в однострій штабних старшин. Привезли до готелю. Поводилися ввічливо. Переборщена чемність ставала огидною. Я роздумував, нісенітниці лізли в голову. В сусідній кімнаті появилвся якийсь генерал. Ми познайомилися, говорили про сільсько-господарську виставку, про метро-тріумф соціалістичного будівництва. Перед обідом мене і генерала викликали до штабу армії. Начальник військових шкіл говорить: »Ви, товариші генерали, маєте щастя бути прийнятими Йосипом Вісаріоновичем«.

— Ви були в Сталіна? — питаю я.

— Почекай, не спіши. Треба бути послідовним. Мій сусід — генерал глянув мені в очі. Колючі в нього очі, вовчі. Стоїмо. Начальник наказує приготувати рапорт про стан військових шкіл. Говорити коротко і ясно. Ми не раділи і не сумували. Якийсь циганський піт маком обсипає спину. Я пригадав: бої під Царицином, у довгій військовій шинелі, обличчя смагляве, волосся чорне, як смола, очі напівкалмицькі — це Сталін. Ми повернулися до готелю. Рапорти вчили, як першоклясники абетку. Я був Сталіним, а потім він: така була нудна й комічна репетиція. О четвертій годині піднімаю слухавку, говорить комен-

дант Кремля — генерал Тколун. Небезпечна людина і улюбленець Сталіна. Тколун особисто знищив швейцарського комуніста Пляттена, що з Леніном приїхав в 1917 році до Росії в заплъомбованому вагоні. Вислужився перед Сталіним.

— Я з своїм колегою — задумано говорить генерал, — виходжу з готелю. На вулиці чекає машина. Двоє військових запитали наші прізвища, привезли до генерального штабу Збройних Сил Союзу ССР. Ми отримуємо перепустки.

Генерал Ч-ський в Кремлі у Сталіна

— А Красну площу треба називати Кривавою. Тут цар Іван Грозний на вогнищах обсмалював відрубані голови, настромляв на кії. Непокірних рабів пришпилював голих до землі. До живота прив'язував макітру, в посудину пускав щура. . . Петро I особисто виконував ролю ката. Наказував боярам, радникам царської думи брати в руки ножі. Стіни Кремля не раз завішувалися трупами. На Красній площі випікали, випалювали очі, вирізали язички. Живих заковували по вуха в мерзлу землю. Закопані стогнали, каміння впивалося їм у тіло, сніг примітав їх, волося змерзалось, косами відтинали їм голови. Інших заковували в кайдани, гнали в тайгу, в копальні залізної руди. Різні кари вигадували московські царі. І тоді, як і тепер, лякали людей диким Сибіром. . .

— Я йду в Кремль. Три рази показую перепустку. Далі контролюють курсанти школи ВЦК'у. Школа знаходиться в Кремлі, має спецзавдання. Підходить до нас (я йду з генералом, що зі мною мешкає в готелі) дві особи, лагідно всміхаються. Ведуть до Андрєвської залі. Оглядаємо «цар-пушку», «цар-колокол»: свідків московської історії. Треба 20 осіб, щоб розгойдати язик «царя-колокола». Заходимо в Грановиту палату. . . Тут цариця Софія, сестра Петра, сиділа на троні. Шукала засобів знищити молодого брата і матір. Розповідала про свою нещасливу любов до князя Голіцина. Сумно, тривожно їй було. Чужинці, що тоді відвідували Кремль, писали: «царський двір схожий на купецьку контору. Під стінами в задушливих низьких кремлівських покоях, драма-

ючи, сидять бояри, князі, знамениті воєводи«. . . Щодня говорять тільки про поташ, зерно, шкіру, дорогі футра, обмірковують, як примусити рабів платити податки за лапти. Найбільше лайок і суперечок виникало за ціни. У свята Москва раділа, що милостивий Бог зробив Москву Третім Римом. Бояри намовляли Софію вирізати німецьку колонію Кукуй під Москвою. Німці — диявольські вороги православ'я. Після них треба мити начиння, як після брудних собак. Вони п'ють каву, курять тютюн і москвичів намовляють до такої батанинської справи. Петро зачинив Софію в монастирі, сів на тронний стілець, зроблений з риб'ячого зуба і срібла і. . . кров ще повнішими ріками полилася.

— Переходимо поріг будинку; де працює Сталін. Змінився, мабуть Сосо? Він також немало переніс горя, поки дійшов до трону. Стальна людина, чи пам'ятає свій арештантський номер 3316? (Всюди шукала царська поліція Джуґашвілі-Кобу. Він керував терористичною організацією на Кавказі. Кинув з горщика бомбу: вбив касира, охоронників і коней, віз розлетівся на тріски. Терористи з грошима втекли, а Сталін-Коба на горіщі тишився, що вміє метати бомби. . . Тернистий шлях «батька народів», революційний. . .) Я не хотів згадувати, думки самі в голову лізли.

— Ідемо тихим коридором. Підходить якась людина, улесливо вітається, — говорить: «Ви з далекої дороги, загорошені, може б виявили бажання відвідати лазню?». Я дивлюся на генерала, він на мене, без слів погоджуємося. Жартувати не доводиться. В лазні чисто, тепло. І видно — хтось нещодавно купався. Біля нас сидить робітник лазні, при звичаєно кланяється: «Почувайте себе, як вдома». Колись подумав я, царські слуги падали на коліна, цілували черевики гостям — минулося. В особі робітника лазні треба вбачати небезпечного агента.

— Помилися, ідемо одягатися. Робітник лазні зупиняє, показує інші двері. В кімнаті висять наші нові мундири, прислані місяць тому. Навіть хустинки акуратно випрасувані. Я питаю генерала: «Також висилали пакунок?» Він відповідає покивом голови. Одягнулися. Ідемо далі коридором, боїмося читати

написи на дверях. Заходимо до світлої кімнати. Перепусток ніхто не питає. Самі показуємо, бо треба ж реєструватися. І... нарешті відчинили нам останні двері. В розкішній кімнаті за столом сидить Сталін. По боках: Ворошилов і начальник військових шкіл. Б'ємо закаблуками. Швидко і лаконічно рапортуємо. Сталін смочче люльку, дим з носа коромислом. Він обкинув нас поглядом, проколов душі. Потім розгинає палець руки, якою тримав голову люльки, і з притиском, хрипливо:

— Товарищі генерали, треба робити так, щоб школи випускали якнайбільше командирів — кому-у-у-ністів.

Слово «комуністів» сказав по-сталінському, наказово.

— Я не зводжу очей з вождя: під очима у Сталіна мішки, вуса поруділи від тютюнового диму, ніс грузинський, з горбком. Переконаюся — на портретах вождь підфантазований. Знову б'ємо закаблуками, виходимо. Ніби камінь скотився з плечей. Якась особа (ми постійно були оточені якимись підозрілими типами) повідомляє: «Вам зручніше буде, коли старий мундир тимчасово залишите в Кремлі». Зручніше, — відповідаю я. — Ідемо до виходу. По боках доріжки підстрижені ялини, дві молоді жінки поспішають кудись... Оглядаємо Спаські ворота. Кидаємо зір на башту, яка щоночі на весь світ інтернаціоналізує.

— На брамі відбирають перепустку. З вікна автомашини бачу хрести на церкві, старі бані. В Україні немає церкви з хрестом. В Москві різні посольства і консуляти — гляньте, свобода релігії... Пригадалися щирі слова славного московського письменника Толстого: «Лгала, воровала, насильничала, отписувалась уставной вязью стародавняя служилая Москва, кряхтела, с'еденная вшами и тараканами непроторная толща». І... такою лишилася досі.

— Ви релігійні? — питаю генерала.

— Ні. Я вважаю, що християнізм — утопія, але... я проти того, щоб служителів релігійного культу комсомольці тягали за коси навколо церкви. Ми з попів, чорт забери, робимо мучеників. Це вода на колесо патріархів і папи римського.

— Хочете — назву декількох високих священослужителів, висланих до концентраційних таборів НКВД. Прошу: митрополит України Василь Липківський, архієпископ Й. Оксіюк, архієпископ О. Ярещенко, архієпископ Ів. Павловський, архієпископ Т. Сергіїв, архієпископ Ст. Орлик. Я вам можу навести прізвища десятиох єпископів — всі стали жертвою НКВД.

— Не треба. Жахливий цей список мертвих. Хто тобі сказав прізвища? Навіщо тримаєш в голові, небезпечно.

— В Кременчуці один піп, що відрікся від Бога, все знає. Працює тепер бухгалтером на Крюківському вагоно-будівельному заводі.

— Жаль... Хоч вони й архієпископи, а жаль — люди. Мене хвилює інше: де поділися визначні вожді комуністичної партії і керівники уряду України. Вони були Сталіним у різні періоди викликані до Москви. Ось чому я лякався Красною площею, кров'ю пахне з Кремля.

— Думаю, що Москва не розстрілювала б прем'єр-міністрів України, якби секретарем комуністичної партії України був українець. Прем'єр контролюється секретарем. Дивно — за весь час існування совєтської влади навіть упродовж трьох днів не був секретарем комуністичної партії України українець. Москва присилає до столиці України москалів, жидів, навіть тунгус Постишев секретарював у нас, був «батьком» України. 13 грудня 1934 р. він разом з Баллицьким підписав наказ розстріляти 28 визначних українських письменників. А скажіть, генерале, які маєте враження від зустрічі з Сталіним?

Генерал Ч-ський про Сталіна

— Петро I вислав дружину Дуняшу (Лопухіну) до монастиря. Сталін — Алілуєву застрелив у спальні. Цар Іван Грозний убив сина, Петро також. Сталін сина Якова тероризує... Чому?... Яків ненавидить батька: він його рідну матір закатавав. Петро I мав фаворитку Анхен Монс. А Сталін, одружений з Розалією, має літунку Гризодубову. Каганович ніби не помічає. А дружина Кагановича зайнята сво-

їми справами. Вона нещодавно познайомила свою племінницю з Корнійчуком. Цікаві московські звичаї. Петро І, як одружувався, отримав від тестя Лопухіна, разом з іншими подарунками, в'язку пруття. Лопухін сказав: цією пареною березою я поров задницю Дуноші. Тепер передаю тобі — непокорятиметься, бий мою рукою.

— Чому Сталін відібрав життя в Алілуєвої? — питаю генерала.

— Молодий друже, я ніколи не був байдужий до твоїх питань. Не знаю, чи добре робив. Повідомлю про деякі речі. Прийми їх, як знак щирого довір'я. Довший час я підтримував знайомство з Івановим — колишній секретар ЦК ВЛКСМ, улюбленець Сталіна. (Сталін комунебудь не дозволить керувати «сталінським плем'ям»). Іванов молодість і здоров'я жертвував для праці, не догодив. Вождь вилаяв його, погрозливо помахав пальцем. Секретар ЦК ВЛКСМ перелякався, засумував, захворів на туберкульозу. Виїхав з Москви на упривілейоване заслання. Лікувався в курортному містечку Користишево в Україні. Тут очолював районний комітет партії. Я з ним ходив на полювання. Одного разу я розповів про бої під Царициним, про знайомство з Сталіном. Іванов зацікавився, почав дивувати мене знанням закулісних інтриг. Бувало, втомимосся бігати за зайцями, посідаємо на похиленій вербі, він оповідає: Сталін — жорстока людина. Має не серце — кусень знечуленого м'яса. Його найправдивіше схарактеризував Ленін. Перед смертю Ільїч прощався з кожним членом Політбюро. Рикова призначив на своє місце. Бухаріна назвав першим большевицьким енциклопедистом. Дав позитивну оцінку Томському і Крестінському. Останній тоді був генеральним секретарем ЦК ВКП(б). Про Сталіна висловився: «Сталін — великий комуніст, але його не можна пускати до керівництва державою — приготує для народу такий обід, що нікому не смакуватиме». Сталін покійно вислухав.

В 1924 р. помер Ленін. Сталін забрав у своєї дружини, що працювала секретаркою при особистім бюрі Леніна, таємні розпорядження. Знищив все, що вважав шкідливим для себе, пустив у дію азійську хи-

трість. Крестінського зім'яв — сам став генеральним секретарем, знищив Рикова — сам хоче стати прем'єр-міністром. Алілуєва гнівалася, бачачи афери чоловіка. . .

— Сталін — жорстока людина, справжній цар московський. Його всі бояться, — озвався я.

— Найбільше бояться міністри. У вузькому колі називають Сталіна «хазяїном». Прислухаються до кожного «хазяїнового» слова. В Кремль появляються з заячим страхом. Між іншим, Сталін довіряє тільки одному військовикові в ССРСР — Ворошилові. Цей неук-маршал закоханий в маршальський мундир більше, як у військову справу. Він не написав жодної праці — безграмотний і покірний пес Сталіна! Якір називав Ворошилова «кремлівською лялькою, посивілою від прогресивного отупіння».

— Як гадаєте, з якою метою викликав вас Сталін? — це я. Генерал:

— Думаю — він тепер багатьох викликає, порохом пахне. Вождь відчуває огонь під ногами. Не жарти. В армії Сталін спирається тільки на політичних комісарів і комуністів, не довіряє ні низам, ні верхам. Викликає нас, значить — не довіряє улесливим рапортам народнього комісара оборони, що є його особистим агентом. Про Тимошенка скажу потім. Жаль Сталіна, а бувають хвилини — зняв би шаблюкою голову кровопивцеві! Він багато переживає, змінився, на спині випинається горб, очі заокруглилися, підпухли, щоки набрякли.

— Вам жаль Сталіна?

— Вождя переслідують тіні вбитих провідників революції. І Бухарін — перший теоретик після Леніна, автор книги «Азбука комунізму», член Політбюра, секретар центрального комітету ВКП(б) і голова виконавчого комітету Комінтерну, і Риков — член Політбюра, перший голова ради народнього господарства, прем'єр-міністр ССРСР (після смерті Леніна) і Зінов'єв — член Політбюра, заступник Леніна при раді народніх комісарів, голова виконавчого комітету Комінтерну, секретар Ленінградського обласного комітету ВКП(б), і Енукідзе — найближчий приятель Сталіна і голова ЦВК. І . . . десятки інших — всі розстріляні Сталіним і Молотовим. А член

Політбюро Куйбишев помер від «розриву серця», і Орджонікідзе — «від розриву», і Муралов, і багатьом іншим «розірвалося» серце. . . Хто на черзі, невідомо. Перед очима вождя стоять ряди розстріляних маршалів, комкорів, комдимів, командармів. . . У кожному талановитому військовикові він вбачає майбутнього Блюхера, Тухачевського, Якіра, Єгорова. Сталін слухає радіо — з ранку до вечора всі його хвалять. Переглядає «Правду», «Ізвестія», центральні республіканські газети — всюди статті, вірші, вітання, відкриті листи, дитирамби йому. . . Він знає — все це бомбастична пропаганда, зроблена політичним управлінням НКВД. Не буде НКВД, ніхто не похвалить вождя, ніхто. . . Так було й з царем — назавали божим помазаником, молилися за нього і до нього в церквах, а потім. . . як пса вбили

— О, я думаю, то були бурхливі часи! — вигукнув я. Генерал:

— Я сам допомагав рубати царів, царенят, псарів. Я бачив, що робила царська поліція в 1905 році в Україні, гноїли в тюрмах тих українців, що кричали за волю України. Цар — перша особа в Росії, що допомогла здійсненню ленінської революції. О, вірно пише поет:

»В комісарах дух самодержав'я,
Взриви революції в царях!« В царях!

Він, цар, здушив національну свободу України, Білорусії, Кавказу. Тоді грузин Джугашвілі-Сталін піднімав народи Кавказу до боротьби проти російського імперіялізму, кидав кличі національної незалежності. А тепер. . . Став самодержцем і катом Кавказу. Жага влади знищила в ньому всі прояви гуманності. Дурень, почнеться якась війна — за місяць розлетиться ССРСР. Спролетаризовані маси є виснажені п'ятирічками, селяни колхозами, державними позиками; всі боляться НКВД. Кожен жде хвилини, щоб позбутися цього страху. Так-так, Сталін боїться військовиків більше, як ми Сталіна.

— Він з боязні нищить їх.

— Жахливим способом нищить, слідів не лишає. А про невійськовика Косіора досі ходять різні чутки: він не то висланий в підземні концентраційні та-

бори НКВД на Урал, не то закатований на Луб'янці. Я думаю — всі вони пішли шляхами мого друга Криворучка. Дивуюся, чому я живу.

— О, що ви. Ви заслужені. Маєте ордени. Ви хитрі, обережні.

— І командарм Котовський, і Криворучко були заслужені. А покійний інспектор піхоти Василско революцію провів на коні, тижнями не скидав чобіт. Ганявся по Сибірі за колчаківцями. Ловив і, як псів, стріляв. Василенка заслуги не врятували. Прийде й до мене черга, без слідства пустять кулю в лоб. А ці бляшанки — (генерал показав пальцем на ордени) перетоплять. Нароблять ще блискучіших орденів.

Таємниця смерти командарма Котовського

— Криворучко — царський офіцер? — питаю я. Генерал:

— Було так. Почалася війна. З Приамурського драгунського полку Криворучка послали на румунський фронт. Тут він познайомився з студентом Котовським. Цей з власної ініціативи організовував військову формацію, проголошував кличі національного і соціального визволення Молдавії, боровся проти московської деспотії. . . Криворучко з своїми солдатами (переважно молдаванами) приєднався до нього. Постала незалежна кінна бригада, в боях написала одну з найблискучіших сторінок ленінської революції.

— 1922 рік. Котовський отримав з Москви наказ — очолити 9 Кримську кавалерійську дивізію, бригаду передати Криворучкові. Котовський обурився: до Харкова післав (вияснювати справу) свого довіреного — комбрига Волосатого. В кінці доповіді (на прохання Котовського) комбриг сказав: «Не варто було проливати стільки крові, ЧК гірше від царської жандармерії тероризує безборонне населення». Він говорив сміло. З його заслугами рахувалися всі, кому була дорога революція. Агенти Кремля вдень на Сумській вулиці в ресторані вбили Волосатого. Котовський писав протести до Кремля. Через два тижні Москва прислала йому нового ад'ютанта. Обурений Котовський з своєю дружиною поїхав до Бал-

ти на відпочинок. (В Балті здемобілізовані вояки з власної ініціативи створили комуну «Котовського». Вона розміщала в маєтку поміщика Радька: поміщика котовці вбили під час революції).

— Три дні Котовський відпочивав. Раптом у Балті — жах. Котовський убитий. Газети скупю повідомляють — вбивство на ґрунті ревности. Ад'ютанта-вбивця, що був «закоханий» у жінку Котовського, везуть до Москви, вимагає ГПУ. Комунари впізнають дії агента, бунтуються. Порвали червоний прапор на конторі комуні, вивісили національний, український. Комуну оточили загони ЧК. Комунарів вночі з родинами вивезли в Сибір на... «ісправленіс».

— Вищі командири Червоної Армії, — продовжує генерал, — шепотіли, що Котовський — жертва Політбюро. Проходять роки. Щоб замаскувати постріл Кремля, газети і журнали почали писати статті про героїчні подвиги великого революціонера. Поет Тичина (на замовлення відділу пропаганди при ЦК КП(б)У написав поему «Шабля Котовського».

— Жаль Котовського. А про Криворучка так і забули розказати? — зауважую.

— Ні, не забув. Після вбивства Котовського Москва послала його до військової академії, де він вчився. Опісля став на чолі другого кінного корпусу. Під бурю тухачевщини знищений. Буря мала перетворитися на ураган. Ах, йолопи, йолопи, посварилися зіпсували святе діло!

Генерал гнівався.

— Голод 1933 року знекровив Україну, — продовжував він. — Тільки армія не голодувала. В містах поширювалася масова проституція. Командири за кусень хліба, строго конспіруючись, приводили до кімнат чотирнадцятилітніх... Красноармійці бачили — населення їх ненавидить. Багато юнаків лишали інститути, добровільно зголошувалися служити в Красній Армії, рятувалися від голоду. Їх не приймали, бо були виснажені. Красноармійці з дому отримували алярмуючі листи: мати, жінка, сестри померли з голоду... Красноармійці відривали від свого рота пайки хліба, посилали в село голодним.

Політичні комісари таких красноармійців карали гауптвахтою. . .

— Серед маршалів і генералів стихійно виникла одна думка: Сталін завів країну в провалля. Жертвою всіх експериментів стала бунтівлива Україна. Щоб урятувати нарід, треба знищити Сталіна. Та (на жаль!) у вирішальний момент постав абсолютно зайвий конфлікт: маршал Тухачевський і Якір — голвнокомандуючий Українською Воснною Округою — не могли погодитися. Якір переконував Тухачевського: армія піде на виконання революційних завдань тільки тоді, коли Якір очолить командування військами. Ситуація загострювалась. . .

Генерали-українці не хотіли повторяти помилку, зроблену в часи революції — таємно підготовлялися, щоб під час повстання вигнати з України московських окупантів.

— О, це були гарні наміри! — захоплююся я

Тимошенко і Щаденко — агенти Сталіна

— Гарні і трагічні. Чому? Підходили революційні свята. В ці дні трудящі з найбільшою ненавистю ставляться до Політбюра. Всюди соціалістичні змагання, перевиконання норм. Робітник виснажується, як під час хвороби.

— Якір передав комісарові Щаденкові керівництво військовою парадом. Комісар відчув — годинник пробив 12. . . Намагався телеграфом зв'язатися з Сталіним — не вдалося. Поїхав до Балицького: не знав, що він з Якіром. Балицький (народній комісар внутрішніх справ України — НКВД) холодно зустрів його, побачив зраду. Негайно повідомив Якіра, Тухачевського, і автомашиною виїхав з Києва. Не встиг прибути до польського кордону. Його догнали агенти Сталіна в селі Жуківка — передмістя Новгород-Волинського, ранили і арештували.

— Серов (заступник Балицького) діяв з Щаденком. При допомозі радіо розмовляв з Сталіним. Дістав необмежені права «господарювати на Україні». В УССР приходять масові арешти. Я ночами не сплю. Всіх моїх приятелів забрали. Якіра заарештовано в Ніжині, Тухачевського — в Москві, Корка (началь-

ника восної академії ім. Фрунзе) — у відпочинковій віллі на передмісті Москви. В льоху НКВД на Луб'янці на другий день після арешту був знищений син «президента України» Петровського — командир Окресної Пролетарської Краснознам'яної Московської дивізії, талановитий офіцер. Президент довго хворів, довідавшись про смерть улюбленого сина. . . Навіть дочки Петровського стали жертвою НКВД. . .

— Щаденко діяв. Були заарештовані лицарі революції: Квятек — командир 14-го піхотинського корпусу — та ряд інших. Тисячі старшин Червоної Армії потрапили в лабети НКВД. Щаденко, Тимошенко, Будьонний, Ворошилов та невелика група до них подібних нездар лишилися вірними Сталінові. Трьох маршалів знищено, два залишилися. Їхні військові «заслуги» Сталін належно оцінив, а Щаденка перевів до народнього комісаріату оборони. Маловідомий генерал Тимошенко через деякий час став маршалом, народнім комісарем оборони.

— Вибачте, але ж Щаденко також розстріляний? — питаю. Генерал:

— Під час арешту групи Тухачевського був заарештований брат Щаденка. Комісар не знав, що брат з Якіром. Через брата і Щаденко потрапив у недовір'я. Дружина Щаденка збожеволіла, ходила по вулицях Москви з портретом Сталіна, плакала. Її заарештували.

— А Криворучко врятувався?

— Криворучко — командувач Житомирським гарнізоном. О, це не людина — орел! Називаю орлом не тому, що він мав груди завішені орденами. Ордени — цяцьки. Я також їх маю досить. Він був людиною залізної сили волі. Навіть в НКВД тримався гордо. Вночі його було викликано в обласне НКВД, що поміщалася в колишньому селянському банку. Криворучка зустрів заступник: начальник перебував у Києві. Заступник запитав Криворучка, що нового. Не отримавши відповіді на несерйозні запитання, звернувся:

— Що це у вас, товаришу командире — здається... нової марки пістоля? Дозвольте глянути?

Криворучко мовчки поклав пістоль на стіл. Заступник заховав до шуфляди і схидно:

— Ви, товаришу командире, маєте на грудях якісь бляшанки? . .

— Прохаю необдумано не жартувати, — гнівався Криворучко. Йому не сподобалося, що його обеззброєно нечесним способом. Заступник сказав, що хоче відібрати ордени.

— Мені їх повісив у Кремлі голова держави Калінін. Тільки він має право зняти. Так говорить закон. Про біографію прошу не питати: моє життя — це перемога революції!

— Скиньте ордени! В противному випадку буде вжита сила, — говорить заступник. Криворучко (людина левиної відваги і соколиної швидкості) стільцем ударив заступника по черепу, вбив. Збіглися чекісти. Поламали Криворучкові два ребра, порвали мундир, зв'язали, винесли на ношах на машину. Відвезли в розпорядження київського НКВД, вулиця Короленка 33. В Києві слідчий Цокур обвинувачував Криворучка в намаганні провадити в армії . . «популяризацію українських самостійницьких поглядів».

— Чому жодного генерала-росіянина ніколи НКВД не обвинувачує в шовінізмі? Чому їх не арештовують за намагання вести пропаганду за відрив Росії від України? — розгнівано питаю я. Генерал не відповідає, спокійно продовжує:

— От що пережив Криворучко! Волосся піднімається на голові, коли подумаш: скільки пролито крові. Українці гинуть — справа ясна, а грузини? . .

І Енукідзе — жертва Сталіна

— Наприклад, Енукідзе. Цей грузин, на своє горе, познайомився з Йосипом Джугашвілі, тоді вигнаним з духовної семинарії. Навчав чорнобривого Йосипа розумітися на марксизмі. Втягнув його в підпільну революційну працю на Кавказі. Опісля Джугашвілі отримав поруку від Енукідзе, став членом партії...

— Довге підпілля. Заслання. Часи революції. Смерть Леніна в Горках, — продовжував генерал. — Енукідзе посперечався з колишнім учнем. Не зна-

йшов з ним спільних поглядів на політичні проблеми в СРСР, особливо на Кавказі. Цитував Сталінові гасла, які він, Сталін, кидав під час революції, і від яких потім відійшов, бо сам сів на царський трон, зрозівся червоним імператором.

— Ось чому Енукідзе був висланий Сталіним до Ухта-Печорського концентраційного табору НКВД: від голоду та виснаження помер. Із заслання він писав листи. Перед відсиленням прочитував друзям по арештантській долі. В одному листі до Сталіна звучали речення: «Сосо, пам'ятасш: ми сиділи у в'язниці, нас їли воші. Тоді цар годував нас шашликом. Тепер я сиджу на твоє царське веління, і ти годусш мене, старого і вже хворого, супом з гнилої риби».

— І що? — питаю генерала.

— Нічого, все нормально і законно. Від Владивостоку до Ленінграду лунають слова Сталіна: «Наша політика проста і ясна».

Діалог

— Вона, політика, стане ще яснішою, коли запахне порохом. Ви певні, генерале, війна буде? — питаю я. Генерал:

— Моя гіпотеза: Сталін з Гітлером думають роздушити Англію, на коліна поставити Америку. Не даремно Молотов тисне по-приятельському руку Герсові. Перед бурсю. Советська армія відмовиться воювати, впаде трон Сталіна, або футбольним м'ячем покотиться на Сибір. Я безумовно потраплю до в'язниці. Відповідатиму за злочини большевизму. . . Гм, цікаво, відвідаєш мене, принесеш хліба?

— Так.

— І вирятуєш із неволі?

— Скажу без сентиментів, генерале, ні.

— Без сентиментів, гм. А якби Віра була твоєю дружиною? Чому ні?

— Генерале, якби через годину мене арештували, ви відвідали б?

— Ні.

— Чому, генерале? Ваша дочка є моя дружина, — кажу для прикладу.

— Моя особа. Було б підозріння. Більше, я б собі

прискорив арешт, прирік родину на жебрацьке існування. Кому від цього потіха?

— Добре, генерале. Але ж тоді я також може буду офіцером.

— Проблеми, друже, проблеми. А все таки хліба приніс би, — жартує генерал. Я:

— Так.

— Гм. Пожалів би старого дурня.

— Генерале, мені несприємно, що ми зачепили цю тему. Я невірний на волі. Ви допомагаєте мені тепер. Ви ділитесь своїми цінними спогадами, думками. Ви більше ризикуєте, ніж ризикуватиму я, несучи вам до в'язниці передачу в майбутньому. . .

— Отже, я мусітиму певний термін просидіти за ґратами?

— Так, генерале. Нарід шануватиме свій уряд, коли бачитиме таких, як ви, у в'язниці. Сьогодні вас ненавидить нарід, на ваших багнетах тримається політика Сталіна. Після загибелі большевизму нарід потроїть ненависть до вас. О, генерале! Почуття помсти існує в найблагородніших серцях. А нарід — втілення і добра, і зла. Нарід — сила, з якою не рахуватися не можна. Нарід радітиме, побачивши вас своїм полоненим. Любите нарід — зробіть йому приємність, добровільно зголосіться до в'язниці. Я також радітиму.

— Чому? — здивовано питає генерал.

— Тому, що в'язниця взяла б вас під захист, врятувала б від народнього гніву, від розтерзання. А ви. . . ні, не ви: такі, як ви, розтерзали мого батька, моїх дядьків, сотні тисяч інших батьків, осиротили дітей. Творили одеські «криваві кінофільми», стріляли, морили голодом, цієї правди ніхто не заперечить, генерале. Люди не знали, за що їх карають, а ви. . . знатимете свою вину, генерале.

— Почскай, жорстокий друже. Українська армія потребуватиме фахівців. Тих, що вернуться з Сибіру, мало. Я фахівець.

— Річ ясна: вас приймуть у ряди армії, коли ви під час війни станете в обороні інтересів України, або. . . негайно після війни вибачення в народу попросите.

— Я готов зараз попросити.

— Генерале, парід зараз не прийме вибачення, він зв'язаний ланцюгами, його треба визволити. Хто визволить? Ви? Ні. Ви любите дочок, маєте молоду дружину, багаті. Маєте що втрачати. Не гнівайтесь, генерале, я щиро, я співчуваю. Людина майже ніколи не відцурається людського. Я молодий, закоханий в поневолену батьківщину. І ця любов кличе мене до чогось великого, невідомого. Романтик я.

— Я бачу, любий друже, гориш енергією, — сказав генерал, поклавши мені на плече тяжку руку. — Я тішуся, що підростаюче покоління буде здатне виправити помилки своїх батьків.

Потім генерал згадав свого колегу і однолітка З., що в Донбасі. Сказав:

— Під час війни протверезілі комуністи зобов'язані будуть оголосити імена тих, що забивали голки під нігті. Таких карати доведеться. Та на цьому кінчимо розмову. Я мушу негайно від'їхати до Вишняків. Під Москвою, біля маєтків князя Шереметьєва — табір Комінтерну. Там еспанців, муринів, китайців та інших «представників» націй навчають метод організації терористичних сіток і т. п. Начальником табору мій приятель генерал Рослов. Не випадас від'їхати, не відвідавши.

Генерал попрощався. Я посидів хвилин десять у кімнаті, вийшов у коридор, чую — дзвенить Вірин голос. Заходжу, вона до мене:

— Вже півгодини цю товаришку вчу вимовляти «паляниця». Вона сміється, каже — росіянам тяжко вимовляти українські слова, обманює.

Я з Вірою йду оглядати Москву. Хочемо відвідати Остапа.

Залишаю Тепло-Електро-Централь

Ввечорі повертаюся з воєнкомату. Співмешканці не дають повечеряти, питають:

— Прийнятий? До якої частини?

— Коли від'їжджаєш?

— Пів літри з тебе!

— Бути в армії — це щастя. Людина не думає про хліб, одяг має, ліжко, ще й гроші щомісяця дають

на декілька пачок цигарок. Всіма благами забезпечує народній комісар оборони.

Я відповідаю коротко:

— Визнали придатним. Зархований до танкових частин.

Дьомушка Єтієв (веселий співмешканець) лежав на ліжку, їв хліб з часником. Потім руками обхопив ноги, погойдався, його обличчя почервоніло від сміху:

— Признаюся, ха-ха-ха. То я в тебе суп крав. Ха-ха-ха!

В кімнаті регіт.

Пізній час. Всі понатягали ковдри на голови, хропуть. Взимку вкривалися з головою, щоб було тепліше, а тепер це перейшло в звичку. Я не можу заснути, думки турбують, прокляті думки. . .

Ранком в конторі ТЕЦ'у отримую гроші. Після обіду відвідав солвчанина, який не так давно, тихо і навіки заснув. . . Весняна вода розмила його могилу, якась западина появилася. Немає навіть каменя, лише соснова дощечка з написом: жив. . . помер. Постояв, пригадав перше знайомство, щирі розмови, незабутній «кривавий кінофільм». . .

Вже всіх юнаків, що працювали зі мною на ТЕЦ'і, викликали. Я чекаю. Четвертого дня отримую повістку: явитися з речами. Купую пів літри. Жаль, всі тепер на праці, сумно. Сам сідаю за стіл, наливаю, і:

— Батьку, де ти? Ти лежиш у дикій тайзі, в гуртовій могилі. . . Пером тобі мерзла земля! Мати, не плач, не загинув — вернуся. Рости, рідний малий брате. Віро, я трачу надії, не дочекаєшся. . . Генерале, які твої пляни? Не бійся, мовчатиму. . .

Всіх згадав. Підніс чарку до губ — не п'ється. Виходжу з бараку, може побачу якогось знайомого. По шосе йде стара, згорблена баба: свита полатана, ціпок у руці, може це моя доля? Я до неї:

— Ви зайдіть до мене в гості. Ви кудись прямуєте?

— До Москви, просити хліба, — тихо поворушила губами, підозріло глянула добрими очима. Прийшла, сіла за стіл. Хотіла перехреститися, глянула на портрет Сталіна, злякано спустила руку.

— Мене в армію беруть. Сумно якомсь, бабусю. Чужина, — і знову невідомі дороги.

— Сирота, бачу. Буду за тебе молитися Богу. За щирість тебе Бог помилус. (Бабуся поклала кістляву руку на серце). Не можу пити.

Вона відсунула шклянку. Вкинула в рот крихту хліба.

— Ви чужинка? — питаю я.

Вона залилася сльозами:

— Вже п'ять місяців іду з Архангельську, там похоронила брата. Царство йому небесне.

— Хто він?

— Архиепископ, нас з Києва вивезли. Перше ма-ла силу в руках, ходила до панів-комуністів на поденщину, прала, мила підлогу, брат (бабуся пере-хрестилася, проковтнувши хліб) брав з моїх рук кус-ник хліба — губи в нього тремтіли: боляче було, знав, що я відриваю від свого рота. Підтопталася те-пер, нікому не потрібна. Молю Бога, щоб допоміг дій-ти до Києва святого, прийду, помолюся біля Софії і там помру. . .

— Не відмовтесь від хліба, сховайте ці гроші. Я негайно мушу їхати.

Бабуся перехрестила мене, вийшла. Я залишив на столі надпиту пляшку, краєць хліба, надрізаний солоний огірок і папірець: »Друзі, випийте, я вже випив за вас«.

Востаннє оглянув кімнату, перекинув торбу через плече. Покинув бараки Теплоелектроцентралі. . .

Збір некрутів Краснопресненського району: во-енкомат, будинок »фабрики-кухні«. Всі скупчують-ся в широкій залі на другому поверсі. Я перечитую вивішені списки. Мене чомусь немає.

Біля »фабрики-кухні« грають три гармошки, тан-цюють п'яні, вивертають ноги. Все заглушують »та-тарськіе бешеные взвизги« — (А. Толстой). Співа-ють, регочуться, виграють язиками, б'ються, цілу-ються. Батьки, матері, родичі, наречені, знайомі, проводжають некрутів. Дарують квіти, фотознятки, в торбинах білі пиріжки. Одна п'яна жінка, підстри-жена по-чоловічому, підмальовані брови видовжені

аж до вух, вимахус руками і плачущим голосом:

»А-ах, куда ти пареньок-ок, ах куда ти-и...

Не ходіл би ти, Ваньок, во солдати-и...

В Красной Армії штики чі-і-іль найдуться...

Без тебя большевікі обойдуться...«

Я стою біля вікна: спостерігаю картини прощання. Мене викликають після обіду. Лейтенант наказово:

— Товаришу, почекайте в третій кімнаті, вас покличуть.

В третій кімнаті осіб тридцять. Я швидко знайомлюся з юнаком Павловим-Шишкіним: родич славного пейзажиста Шишкіна, щенний, очі круглі, як у курки, щоки — яблучка. Заплакана мати схилилася над ним, вдивляється в обличчя, дивиться, ніби у в'язниці на побаченні, ніби востаннє... Потім тихо сама до себе:

— Відний батько наш... Ніколи не побачить сина.

Я думаю — батько Шишкіна пішов шляхом мого батька. Я про це боюся юнака запитати. Але коли б я й насмілився, то він би ніколи не признався...

До кімнати зайшов військовий (стрункий красунь), обкинув очима присутніх:

— Товариші, на вас усіх чекають машини.

Дві чорні закриті машини. Їдемо декілька хвилин. Павлов-Шишкін:

— Орієнтуюся, ми зараз переїжджасмо Губ'янську площу.

Я мовчу. Машина зменшила швидкість, круто повернула, проїхала трохи, стала. Висідаємо, речі наказують не брати. Подвір'я в'язниці «Луб'янка»: слово, що наводить жах на кожного громадянина СРСР. На вікнах ґрати. Вартові стоять, як укопані, виблискують багнети. Чути гуд моторів. З вартівничого гнізда загрожує смертю чорний ніс кулемета. Привезених ведуть у різні сторони. Я йду коридором. Я ніколи не сподівався, що в таких обставинах відчуватиму спокій душі і серця. Оглядаю стіни, двері камер: на душі дивне почуття. Його не можна передати словами. Воно складне, як сама душа. Вартовий:

— Не оглядайтесь. Стій! Носом до стіни. Руки назад!

Я виконую наказ. Двоє людей проходять мимо — повели арештанта якогось. . . Іду далі. Заходжу до якоїсь кімнати. Тут вивертають кишені, фотографують у різних позах, стрижуть. Відбирають пояс. Я тримаю в руках штани, іду далі коридором. Піднімаюся вгору, спускаюся вниз. Відчиняють 27 камеру. Я до вартового:

— Товаришу, непорозуміння. Я призначений до Червоної Армії. Я. . .

Мовчазний вартовий пхнув мене, як п'яного, зачинив двері. Арештанти мене зустріли словами:

— Заходь, брате, до нової кімнати. . .

Під мурами Кремля

Я оглядаю камеру: душно тут, стіни обтерті, воскові лица. Світло крізь ґрати падає на долівку.

— Чому дивишся, як кіт, якого в чужій хаті викинули з мішка!, — озивається до мене лобатий арештанти. Сідаю, до камери приводять Павлова-Шишкіна, він також обстрижений.

— Синок якогось збанкрутованого комісара. До. . . параші його, — сказав пошепки арештанти — кримінальник, енергійно потер долоні. Потім голосно:

— Гроші маєш?

— Відібрали, — розгублено відповів Павлов-Шишкін.

— Голку маєш?

— Голку? Ніколи не мав.

— Брешеш. Пошукаємо.

У камері тридцять осіб. Між ними п'ять кримінальників. Вони зняли з Павлова-Шишкіна черевики, штани, білизну. Примусили його одягнути — порване, брудне вбрання якогось хирного рецидивіста. Дижурний енкаведист глянув у «вовчок», пішов далі. Переляканий і приголомшений Павлов-Шишкін сидів біля параші, коліна повилазили з холош.

Мене викликають о третій годині ночі — я не спав. Слідчий усміхається гнилими зубами, очі холодні, кам'яні. Зрівноваженим голосом питає, як і коли я приїхав до Москви, чому до Москви, де вчився, що робив, де батьки? Відповідаю стримано, коротко, на деякі питання реагую мовчанням. Слідчий:

— Ваше мовчання вас засуджує.

Я:

— Краще мовчати, ніж говорити нісенітниці.

Слідчий лагідно:

— Ви писали листа до Калініна? А що скажете про чотирьох юнаків, які організували замах на Сталіна? Чекаю правдивої відповіді.

— До Калініна я писав на прохання робітників. Слідчий.

— Що писали?

— Всюди тільки горе: погана заробітня платня, тіснота в помешканнях, туберкульоза серед дітей. Робітники прохали голову держави поліпшити матеріальний стан працюючих на Теплоелектроцентралі. Це поліпшення конечне для успішного виконання сталінської п'ятирічки (Слідчий показує лист). Так. Цей лист писаний мною. Дев'ять осіб — власників цих підписів арештовано на другий день після вкинення листа до поштової скриньки. Ви лист перехопили.

— Бо це організований прояв антинародної пропаганди. Це квакання недобитків пролетарської революції.

— Вибачте, я майже одноліток пролетарської революції, охрищений під кулями. . . Я. . .

— Все одно. Наволоч. Ні, ти справжня наволоч! Відповідай конкретно. Ти співчував тим, що організували замах на Сталіна?

— Я?

Слідчий:

— . . . твою матір, прикидаєшся казанською сиротою.

— Я знав: комсомолец Протопопов якось довідався, що інколи ввечорі до своєї вілли приїжджає Сталін, відвідує дочку Світлану, що вивчає французьку мову. Отже. . . комсомольці зацікавилися, поїхали. . . Сховалися, щоб їх ніхто не помітив. Хотіли побачити вождя, а їх спіймали. Такі ходять розмови по ТЕЦ'у. Ні, вони не готували замаху.

Слідчий змінив тему:

— Ти. . . хи-и-и-тра хахлацька наволоч. Захоплюєшся демагогією. Чому не говориш. . . З якою метою

приховував соціальне походження? Органи НКВД не заарештовують без підстав.

— Ви називаєте мене »хахляцькою наволоччю«, щоб мене принизити. Так, громадянине слідчий, я багато вживаю українських слів, ви не розумієте, гнівається. А я такий, який с.

Обличчя слідчого загорілося люттю. Очі налилися кров'ю:

— Ска-а-ажеш!?

Слідчий ударив в обличчя. Я стукнувся головою об стіну, в очах посипались іскри. . .

— Чуєш, смерть пахне, — слідчий підніс кулак мені до очей. — Говори, з якою метою приїхав до Москви?

— Відповідаю третій раз — працювати. Ви кат! -- крикнув я. Моє серце билосся в грудях, як чуже. Я в цю хвилину був готовий на страшні кроки. Я випльовував кров, з носа на штани падали краплі густої крові. — Вам все ясно! Ви хочете мене знищити (я розірвав сорочку на грудях). Стріляйте!

— Тихо-о. . . Жаль кулі витратити на таку наволоч. Сам загинеш, — усміхнувся слідчий. Потім прикриваючи лівою долонею, щось намалював, знову ехидно всміхнувся і раптом:

— Скажи, що це означає?

— Не знаю.

— Скажи!

— Не знаю.

— Скажи!!

— Не знаю.

— Ска-а-а-жеш!

Я мовчу. Слідчий з холодним спокоєм поклав на стіл пістоль:

— Хе, син самостейніка і. . . не зна-а-ає. М-м-м.

Я, витираючи кров з губ:

— Тризуб. Герб України.

— Якої України? Якої?!

Я мовчу. Слідчий моргнув до двох своїх помагачів. Один із них ударом у спину збив мене з стільця. Я лежав на підлозі. . . Били чобітьми. Я обхоплював голову руками. Мої долоні, пальці вони притиснули до підлоги підковами закаблуками. Далі я нічого не пам'ятаю. . .

Лібох. Темінь. Сморід. Лежу в воді. Як сюди потрапив. . . Відчуваю голод, мучить спрага. В роті солоно, ясна попухли. Пальцями обмацую голову: волосся злиплося, присохло. Тіло болить, ніби голки під шкірою. У жменю набираю води, підношу до опухлих губ: вода гіркувата, солона, гнила. . . Голова закрутилася, впала на плече, появилася втома, незрозуміла байдужність до життя. Я стрепенувся:

— Хто там? Озовися!

Мовчання. Стало тихо, як у домогині. . . тільки хтось хлопав по воді. Я перелякано тиснуся до холодної вогкої кам'яної стіни. Чекаю. Невідоме підійде, буде обмацувати.

— Хто! — крикнув я на весь голос, забувши про страх.

— Мовчати, — чую голос вартового, який тихою ходою пройшов мимо дверей камери. Можливо так здалося? Божеволію? Я божеволію. Чую звуки, яких не існує. . . Притуляю опухле вухо до стіни, біль угамовується. Звідкись доноситься стогін, чується жіночий, зникаючий плач. Глухий, як у подушку постріл. . .

Проходить дві години, може три, шість. . . Я втратив здатність орієнтуватися в часі. Почувся гуд автомашини. Може ранок? Уривки думок промайнули в голові: від Луб'янки за десять хвилин можна дійти до опери. За сім хвилин — до Кремля, де працює Сталін. Чи знає він, що робиться під його ногами, під мурами Кремля? . . . Ленін — син поміщиці Ульянової, Алексей Толстой — граф і сталінський орденоносець. Тесть Шолохова — Громославський — колишній багатій, отаман станиці Ухт-Медведівської, був висланий до сибірських концентраційних таборів. Шолохов відвідав Сталіна, впав перед царем на коліна, розповів про горе. . . Громославський отримав волю. Тепер живе в палаці Шолохова на Дону. Їм соціальне походження не заважає жити. . .

Про це, про те, про різні нісенітниці хотілося думати, щоб на годину забути про родину, про Харків, щоб від серця відігнати біль. . .

Ключі задзенькали, відчинилися двері, ліхтар освітив камеру. Я побачив на стіні краплі присохлої крові

— Півняк Іван виходь! — крикнув сикаведист. Серед камсри, розкинувши руки, лежить розпухлий труп, вуха обгризені; то пацоки бігали по воді. Не треба було боятися. Залізними гаками витягнули Півняка.

Мсне вночі ведуть на дэлпиту. Слідчий дас цигарку. Я не палю. Прошу пити. Обома руками обхопивши шклянку, п'ю жадібно. Слідчий:

— Ви ж якийсь там писака, журналіст, опишіть свос дитинсво. Тільки правдиво.

— Брехати не вмію. Мос дитинство позбавлене цікавости. Вибачте, я не розумію, для якої мети мушу писати.

— Пишіть про діда, про батьків. Що вони розповідали вам. Описуйте широко, не обминайте найменших фактів. Напишіте коротко, примушу вдруге брати олівець.

Слідчий вийшов. Появився вартовий. Я знову випив шклянку води, почав писати. Я думаю: НКВД цікавиться, які мої погляди на життя.

Дитинство

Мені говорила мати:

— Наш батько ніколи не відпочиває, де та сила бс'ється? І батько в нього такий. Мав 40 гектарів землі, вітряк, пасіку, різний сільсько-господарський реманент. Дня не вистачало. Вночі працював з трьома синами і дочками. А коли твій батько одружився, дістав наділ: 4 гектари поля, хату, город. Жили, як і всі люди. Та почалась революція, вбили царя.

— Мамо, вам жаль царя?

— Кожну людину, що її вбивають, жаль... Махновці появилися, григоріівці, ватаги різні. Хати горіли. Вночі на дверях хтось папір приліпив: »Коли сьогодні вночі не приїдеш на коні до Біленкового лісу, вб'ємо«. Так бандити вербували людей. Батько збирався покидати село. На прощання сказав: »Чекай, приїду«. Я чекала. Минув рік. До Кременчука прийшли большевики. І на наше село посипалися кулі, загорілася сусідня хата. Тікали люди до Бабцевого яру. Я притиснула тебе до серця, бігла в коноплі. Догнав салдат, питав, де батько, вдарив шом-

полом по грудях. . . Я впала. Ти плакав, їсти просив; переборюючи біль, розповіла, нагодувала.

— А батько повернувся, як закінчилася революція. Був у Кисві з самостійниками, там знайшов товаришів, з якими ще в школі вчився. Став мовчазний. Характер змінився. По весні саджав тебе на сідало сівалки. Ти весь день їздив: то спав, то слухав жайворонків. Батько тішився. І я була з того щаслива. Підріс ти, почав ходити, залишала вдома коло діда.

— І тоді мені дід про війну розповідав, — підтакував я.

— Так, сину, це правда. О, давно-давно діялося. . . Мене ще на світі не було. Люди говорили. Приїхав мій батько з війни. Розказував селянам, як царські солдати покоряють Кавказ. Ножами вночі вбивають жінок, дітей; палять аули. Він не робив цього; казав жінкам, щоб ховалися. Офіцери довідалися, на фронті зірвали пагони. Зробили його простим солдатом. Ранений, приїхав до хати. Селяни сходилися до батька. Довідалася поліція. Закувала в кайдани, як Кармелюка, везла з села. Всі люди вийшли провжджати. Жінки плакали. Навіть священник просив поліцію. Село поручилося. Відпустили на волю, але заборонили з садиби виходити. Та люди до нього приходили. Вночі при свічці гомоніли. І за царату тяжко жилося, сину, — часто говорила мати.

Одного разу я прийшов зі школи. Батько про щось радився з матір'ю. Вранці відвіз до міста все зерно: такий наказ «сільській ради». Всюди неспокій. Селян виганяють з хат за невиконання хлібоздачі державі. Брат моєї матері, вивезений з села не відомо куди. Поїхав з ним і старий дід. Бідний дід просив — не дозволили дожити віку в селі. Він мав цинкову домовину на випадок смерті. З іншими речами відвезли домовину до тількищо організованої комунки «Комінтерн». Робитимуть з неї відра.

Пройшов тиждень, як батько відвіз збіжжя. Посильний приніс з «сільради» новий наказ: відвезти державі 100 кілограмів сала. Такої кількості ми не мали. Не відвезти — виженуть з хати. Багатших селян — «пляновиків» повезли до Архангельську. Залишилися підкуркульники, міцні середняки.

Вночі батько зник з села. На другий день прийшла бригада: три комуністи і одна підстрижена комуністка. Старший між ними — неписьменний комуніст Сура. Селяни називали його карликом — малий, плечі вузькі, очі цибулею, на лобі повидималися яблука. Пам'ятаю: комуністка писала за столом. Сура оцінював хатні речі. Лямпа — 3 карбсванці, шафа — 10, пажичі — 20 копійок, штани — 8 карбованців і т. д. Через тиждень будуть «торги». Кращі речі комуністи розберуть між собою, а гірші продадуть жебракам за копійки. . .

Сура сказав матері:

— Вже все записано. Виходь, куркулько.

— Завірюха. Зима. Куди з дітьми піду?

— Повезуть до міста.

Мати плакала, знала: в місті ГПУ кине дітей до ешелюну, повезе на Сибір. Вона тримала на руках Івасика. Він нічого не розумів, плакав за кішкою, що подряпала його і, перелякана, вирвалася з рук. Гриць тримався за материну спідницю. Я ніс перед собою велику круглу хлібину. В снігах згадав про буквар, кинув хліб, мишею підбіг до столу. Гриць питає маму:

— Ми підкулькульники, а со таке кулькулі? Мамо, скажи, тато знає, со ми кулькулі?

— Не буде чим хліба краяти, — подумав я, і знову хотів вернутися до хати, не пустили. Я стукав кулаками в двері. Сура закинув мій буквар у сніг. Гнівався. Я плакав, грів пальці в роті, руки почервоніли, мороз щипав ніс, щоки. Я брів по коліна в снігу, знесилився. Комуністи запечатали хату, клуню, комори. Мати допомогла мені в снігу знайти буквар. Сура спостеріг, сказав:

— Запекле куркуленя. Бур'ян революції треба вививати з корінням.

А мати до мене:

— Ледве знайшла, візьми, сину. Мій любий, не плач!

Нас вигнали з подвір'я. Везуть з села. В степу вечорніє. . . Сніг обліпив одяг. Івасик плаче. Гриць цокає зубами, очі закам'яніли, мовчить. Він уже знає, що значить слово «куркулі»: треба терпіти. Під лі-

сом, біля трьох могил, візник звернувся до матері:
— Не везу далі. Пішки йдуть до міста.

Сани зникли в темряві. Завірюха. Світу Божого не видно. Десь у лісі виють вовки. Тяжко йти по снігових заметах. Мати хустиною до себе прив'язала Івасика. Гриць тягнеться позаду. Руками схопився за спідницю, часто падає, плаче: очі, ніздрі, рот позалипали снігом. Мати однією рукою підтримувала Івасика, другою витирала йому лице. Я благав:

— Грицю, не падай, тримайся. Бачиш, завірюха, з дороги зіб'ємося, загинемо. . .

А він:

— Холодно, братіку. Я хочу йти, та ніс і щоки в снігу, і болять дуже.

До села ще далеко. А місто ген-ген лишилося позаду. . .

Мати скинула кожух, розіслала на дорозі, де менше снігу; обгорнула Івасика, Гриця, парою з рота розігрівала мерзлі кусники хліба. Я не їв, дорослий уже, почекаю. Мати тремтіла роздягнена. Вітер зривав хустину з її голови. Дроти телефонні вили, як вовки. . . Гриць не їв: болить голова в нього, має язик білий, губи потріскалися. . .

— Вечеряйте, сини мої, що Бог послав. Дійдемо до села — може хтось пустить перепочити, дістанемо молока, — потішала мати. Пильно дивилася на Гриця: вона всіх нас любила; їй всіх було жаль. . .

З п'ятьма появилися коні. Хтось з міста їде. Мати:

— Люди добрі, підвезіть маленьких; діти гинуть. Я пішки піду.

— Ти, Олено? Сідай, твої курчата сніг замете, не знайдеш. Помітила — це вітер з морозом. Біля села скину. Знаєш теперішні закони. За симпатію до куркуля — геть сам з хати. А світ так побудований — кожному своя шкіра рідніша, скорше!

Ми сіли. Я чув: незнайомий чоловік, закручуючи, присипані снігом чорні, як смола, вуса, — сказав:

— А пам'ятаєш, Олено, була молодою, погорджувала. . . Дочка офіцера. Не вийшла до криниці, любила іншого, багатого. Що ж з того, що він грамстний, коли в степу доводиться гинути з дітьми. Була б зі мною — жили б у хаті.

— Не нарікаю на долю, Петре. Тільки... дітей жаль, за що караються!

Вітер трохи затих. В сутінках показалося село. Коні стали. З села ніби повіяло теплом. Ми підходили під вікна чужих хат. Люди гасили світло, переставали гомоніти, тільки цигарки жевріли в зубах господарів. Інші зачиняли двері, з вікна розгублено: »Ідіть з подвір'я, ми боїмося. Сура вижене з хати...«

На світі не без добрих людей. З однієї похилої, сохами підпертої хатини, стара бабуся винесла Івасикові теплий пиріжок. Ми, ідучи від хати до хати, приходимо на рідне подвір'я. Мати зробила в соломі кубло, вкрила нас кожухом. Гриць марив: »Ми куркулі, мамо, нас вовки з'їдять«. Вранці помер. Мав запалення легенів. Мати сама поховала його в льоху. Я не буду згадувати про її страждання...

Сура дозволив нам мешкати в коморі сусіда, діда Андрія. Темно, холодно, одношибкове віконце щодня помальоване білими візерунками.

Тиждень тому були »торги«. Я тоді непомітно пройшов у хату, наповнену людьми з різних кутків села. Чув: якийсь довгоносий чоловік, піднявши вгору новий горщик, кричав:

— П'ятдесят копійок! Хто більше?

Мертву тишу порушують ті, що луцять насіння і байдуже спльовують лушпиння з губ на долівку:

— П'ятдесят п'ять, — обізався хтось з натовпу.

— Хто більше? — знову спитав довгоносий, але ніхто не озивався. — Плати гроші!

Горщик проданий. Таким способом комуністи продавали й інші речі. Мати вночі перед торгами ходила до сусід. Дала їм гроші, благала, щоб вони на торгах купили дві ковдри. Діти, казала, вночі тремтять від холоду.

Сусіди купили нам в нашій хаті за наші гроші наші ковдри. Ми вночі вкривалися, а вдень ховали, щоб сусіди не були покарані »за симпатію до куркульки«.

Прийшла ждана весна. В травні вночі — стукіт у шибку. Мати прокинулася:

— Хто?

— Я, Оленко.

Батько розгнівався на матір, що не доглядела Гриця. Мати мовчала. Вона завжди відповідала мовчанням на докірливі слова батька. Через годину ми виїхали возом до міста. Мусіли лежати, проїзджаячи селом. На двірці чекати на поїзд довелось недовго.

На Донбасі батько працював у копальні «Первомайська». Жили ми в шахтарському селі Олексій-Орлівка, вулиця Хвостиківка, недалеко від станції Ссрдита.

Органи НКВД виявили, що батько «ворог народу», приховус соціально походження. Повезли його до міста Катик-Чистяково. Мати не могла знайти праці. Ми голодували. Але я користувався в школі сніданками. Іноді приносив для Івасика кусник хліба.

Мати продавала речі, відвідувала в'язницю. Батько захотів мене побачити. Перед світанком ми вийшли з Олексій-Орлівки. Далека дорога, холодно. . . Сніг липне до черевиків. Ледве дійшли. Дочекалися побачення. Батько виглянув у якесь віконце — жовтий, як віск; зуби блищать, очі мокрі. Він усміхається, такий рідний, близький, дорогий батько. Тонкими довгими пальцями гладить мене по голові, говорить:

— Відвідати прийшов, дякую. До школи ходиш?

— Так.

— Вчися, коли батька шануєш. А козаком будеш? Я усміхнувся до батька, і:

— Буду, я. . .

Дозорець схопив мене за руку:

— Мальчик атайді, п'ять мінут пройшло.

Відігнав мене. Батько дивився пильно. Усміхався. Рукою махав. Здається, хотів ще щось сказати. . . Дивна людина — на волі сумував, а за ґратами. . . усміхається. А усмішка якась не така. . .

І мати була не сумна. Дозорцеві дала три пачки сигарет, і він особисто, як потім тато хвалився, передав йому миску каші. Між ними бувають і кращі, людське горе розуміють.

— Більше не піду. Не можу, жаль мені. . . Мамо, а мене приймуть до в'язниці, коли я захочу. Ні? О, шкода, я б зараз пішов. Знаєш, мучитися хочеться.

— Не говори таких слів, — просила мати; тривожно глянула на мене.

Вночі приходимо до хати. Івасика не збудили, все одно немає чого їсти. Голодні ляжемо спати. Мати не може роззутися. Ноги так попухли, що халяви хоч розрізай. . . Це від голоду.

На весні ми ледви животіли. Батька вивезли з Катика. Сліди загинули. Мати казала інколи: «Сни сняться гарні. Батько прийде, душа чус». Так і сталося. Вночі мати пізнала по стуку. Прийшов батько, радіє, що ми живі, дає хліба в'язничного. Його везли на Сибір. Втік з-під охорони. Він сумний. Він виснажений, ледви тримається на ногах.

Приїхали до рідного міста Олександрія. За містом на копальні бурого вугілля працює батько. Ходить пухгий, жовтий, до всього байдужий. Десь дістане пару молодих гарбузів, поріже на скибки, присолює і їсть. Потім не повернувся до хати. Органи НКВД довідалися, що він «соціально ворожий елемент», заарештували.

Мати захворіла. Лежить у лікарні. Я з Івасиком ходжу голодний по базару. Хто морквину дасть, хто буряк, кому чого не жаль. Ввечорі повертаємося спати до хати. Прокинулися одного ранку — всі кращі речі покрадено. Вікно відчинено. Я не говорив матері. Казав, що вдома все в порядку, хай не хвилюється.

Я зачиняв Івасика в кімнаті. Купляв цигарки, перепродував на станції. Приїде поїзд — бігаю, як навіжений. Одного разу пасажира з вікна подав мені гроші. Поїзд рушив, я кинув цигарки, пачка вдарилася об шибу, впала на шпали, я скочив з перону, нагнувся, щоб з-під коліс вихопити. Мене хтось схопив за штани, викинув на перон. Я сидів і з недовір'ям оглядав людей. Може той чоловік подумав, що я злодій, навмисне не дав цигарок. . . Мене гризла совість.

Я купив у спекулянтки два варені кукурудзяні качани, присолив: смачні. Всі на мене дивляться, як на героя, що «був під поїздом». Ввечорі я ніс Івасикові пару качанів, малий пиріжок з кислотою капустою. Бідний брат, цілий день зачинений у кімнаті чекає на мене. Виглядає у вікно, немає. Сяде — за-

плаче, витре сльози, знову сидить. Голод, журба мучать його. Обсмоктує вже об'їдені качани. Лице в нього бліде, аж жовте, під очима синці, говорить тихо, покірливо, хоч би кам'яне серце хто мав, розчулився б, на його життя дивлячись.

Повернулася мати з лікарні. Про вкрадені речі мовчала. Тишилася, що ми живі. Знайшла працю в буфеті. Голод минав. . . Ми були щасливі, виглядали краще від інших. Сусідні діти ходили пухлі. Сироти з великими животами й головами, з тонкими, як тички, ногами, тинялися під парканами, лушпиння гризли. Від них смерділо, з шкіри текла якась жовта рідина, на руках водянки полопалися. . .

З села приходили люди. Хвалилися — жити покращало. Трупи в колодязях поховані. В селі зовсім смороду не чути. Пухлі люди з задоволенням поспішають у колхоз на працю. В обід для працюючих на полі вариться суп кукурудзяний. Діти, приведені матерями, сидять на ріллі, відпочивають, гріються на сонці, чекають. Прийде обід, мати роздасть ложки, посадить усіх навколо миски, примовляє:

— Та не спішіть, ви ж уже не дуже пухлі, усміхається, і мамі ж трошки лишить. Хочеться? Доїдайте супик, я перетерплю. Рада, що вас врятувала, ростіть. У колхозі, дітки, гарно стало жити.

Я восени відвідав село. Про куркулів ніхто не згадує. Тепер на всіх поширився соціалізм, всі рівні. Бур'яном пообростали хати. На цвинтарі хрестів немає, не було дров — попалені. На вулицях дерева вирубані, тини знесені. . . Садки заросли диким молодняком. Люди з піснями ходять на працю. Після голоду, як на світ народилися, раді, що живі. Багата осінь: під хатами гори кабаків, буряків, капусти, сохнуть під стріхами кукурудзяні качани. Люди, перелякані голодом, сушать лушпиння з різної городини, терен, жабури́ння, навіть бурякове бадилля. Може знову все відбиратимуть для «гасударства», лушпиння врятує від голоду. . .

Я до матері:

— Мамо, може повернемось до села. До колхозу нас не приймуть, бо не маємо права голосу. Наша хата повалена. Подвір'я заросло бур'яном. Колодязь засипаний, на дні лежать трупи сусід, сад вируба-

ний. Дарма. Багато порожніх хат, не заборонять жити. Сусіди кажуть: голова колхозу восени дозволить ходити в поле на працю за харчі. Платять кукурудзою і буряками. Людей багато вимерло, робочих рук треба. Краще буде, як у місті.

Мати погодилася. О, краще б ми не переїжджали. Всі учні користуються сніданками. А мене і ще декількох, батьки яких «поза колхозом», не пускають до їдальні. Колхоз не дає крупів для не колхозних дітей.

Ми харчуємося кукурудзою і цукровими буряками. Вчуся дуже добре. Але на червоній дошці відмінників мого прізвища немає — куркульська дитина! Це така ганебна пляма, яку нічим не можна зітерти. Я на кожному кроці відчуваю приниження, упривілейованість інших супроти мене. . . Я мав одну приємність. Влітку, як починають половіти жита, йшов на колхозний лан, що підходив аж до хати. Брів житом, розгортав стрункі стебла, рвав пахучі квіти, лякав перепілок. Пахощі в степу, небо дзвенить піснями. Я сідав у житі, на стародавній могилі, читав «Кобзаря». Робився сміливішим від читання, перед очима проходили козаки, гайдамаки, Хмельницький з булавою. Я ставав на горбик, промовляв до степів, могил, неба, до сонця. . . Я чомусь хвилювався так, що забував, де стою. І мені легко ставало на душі. Забував, що я куркульський син, «бур'ян революції». Відчував святу радість. Мене манила в обійми таємниця синьої далечини. Кликкала голосом рідного степового вітру. Весело проходили мої літні дні. . .

Мати сумувала, не говорила сусідам, щоб не розійшлися чутки по селі, що я збожеволів: сам у степу розмовляю. Я і в школі на свята деклямував вірші, не раз виголошував коротке вступне слово на Шевченківські свята. Комуністи-вчителі говорили: «З цього учня виросте великий большевик».

На цьому я закінчив писати. Не захотів згадувати про другу втечу батька, третій арешт. . .

Я намагався обмежитись тільки окремими картинами дитинства. Я не мав сили всього описати. Піт градом котився з чола, заливав очі. Сили зовсім покинули мене. Перемучений писанням, розхвилюва-

ний спогадами про дитинство, я схилив голову над столом. Вартовий схопив за комір, потряс. Я взяв перо, дописав: »Громадянині слідчий, я не маю більше сили. Для вас і цього досить, щоб знищити мене«.

На ста-а-а-п!

— Громадянині слідчий, я... вибачте мені. Я на-смільюсь говорити з вами, як людина з людиною. Вас це принижує... знаю. Але клянуся, громадянині слідчий, моє дитинство не має нічого спільного з ворожим ставленням до радянського уряду. Я писав правду. Хіба для вас правда страшна? Усім ясно, що будівництво соціалізму — це не солодка променада закоханих пар. Воно вимагає багато жертв, крові, сліз, страждань... В ім'я здійснення комуністичних ідей Маркса-Леніна, громадянині слідчий... Заможні селяни вороже ставилися до колективізації — їх знищили. Того вимагала політика партії. Я нікого не обвинувачую, нікого не обороняю. Я тільки кажу, громадянині слідчий. Моє життя — це крапля в морі. Крапля. Воно нікому не шкодить. Але що ж... Коли я мушу згинуть... Коли для цілковитої перемоги соціалізму... потрібна моя смерть, я підпишуся. Я... вже не боюся пістоля і розстрілу.

Я схопив папір. Підписався під фальшивими обвинуваченнями, запитав:

— Можете п'ятнадцять років замінити розстрілом?

Слідчий: .

— Юначе, ви передчасно збожеволіли. В подібних випадках героїзм зайвий, ето »бузотьорство!«. Я вперше зустрічаю такого дурня.

Я погодився з слідчим. Змінився мій голос. Горло стиснулося, ніби на шиї гумовий пояс. Я не мав сили йти. Мене вивели під руки. На третій день подаю прохання: зм'якшити кару. Викликають перед світанком. Слідчий:

— Ми вас звільняємо. Але тому, що ваші роки належать до призиву, ви зараховані в ряди трудової армії. Маєте щасливу нагоду проявити відданість партії, уряду, батьківщині. Підпишіться.

Я до слідчого: :

— Дякую. Проявлю. . .

В камері сника. Арештанти голі. В кутку сидить найстарший арештант, колишній царський генерал, живий сидячий скелет. Він всунув голову між гострі голі коліна. Сорочка згнила, спину покривас декілька брудних стрічок, на шиї — цілий комір. Вже третій день він не промовив жодного слова. До крові обгризає нігті на пальцях. Арештанти звертаються до дижурних дозорців: »Заберіть генерала, з-під нього воші вилазять«.

Ніхто не звертає уваги. Я сиджу біля вікна. На побитому тілі опухи трохи спадають. Голова не болить. Відчуваю голод. Розмовляю з тринадцятирічним арештантом Всеволодом. Він охоче всім розповідає:

— Не питайте, я не знаю батьків. Одного разу бабуса повела мене на похорон, сказала: »В такій домовині лежала твоя мама«. І я завжди згадую ту домовину. Навіть у сні бачу. Почую про якийсь похорон, подумаю: »Мамо, яка ти була? Чи любила мене? Я виріс у дитячому будинку. До школи ходив. Одного разу на лекції малювання вчитель сказав: »Вільна тема, малюйте, що бажаєте«.

— Вчитель сидів біля вікна, — продовжував Всеволод, — спостерігав, як комсомолки бігали за м'ячем. Усміхався до них, хоч вони зовсім його не бачили. Ми малювали. Потім учитель запитав: »Діти, кому бажаєте присвятити свої гарні малюнки«. Петька Смірнов вигукнув: »Любимому Сталінові«. Вчитель: »Так, діти, і напишіть«.

— На другий день мене викликав директор. Каже якомусь чоловікові: »Це він«. Чоловік схопив за руку, привів до НКВД. Мене били (Всеволод розплакався, спустив порвані штани), гляньте, які сині смуги.

— Що ж ти намалював? — питаю я. А сирота:

— Домовину.

— О, хлопче, це активний прояв контрреволюції. А я вже засуджений. Іду в трудову армію. До красної не пускають — батько позбавлений права голосу, репресований.

— Трудова армія гірше від концентраційного табору. Там страшні вимоги, божевільна дисципліна.

Загинеш за три роки, — озвався до мене арештант, що сидів поруч і слухав оповідання Всеволода.

Тиждень пройшов, тягнувся, як рік. Хай везуть, куди хочуть, щоб тільки не тут. Все ясно. Країна потребує безплатних рук. . .

Вночі ведуть мене до якоїсь залі. Тут осіб 400. Надихано, пара, піт, справжня лазня. В'язні порозкривали роти, як риба без води. Очі попідкочували до лоба, чола мокрі. . . Переважно молодь.

Коли кремлівські куранти проспівали «інтернаціонал», відчинилися подвійні двері «залі». Вдovж стін коридору рядами стоїть конвой енкаведистів. В руках пістолі. Один з них до арештантів:

— На ета-а-а-ап!!!

Всі заметушилися. Одягаються, лаються. Сідаючи на машини, отримуємо на дорогу по пів кіла хліба і тюльки. Везуть «чорними воронами» до ешелюну. Ніч дощова, вітряна. Перед ранком поїзд рушив. Летів, не зупиняючись на станціях. Інколи ставав серед поля. В'язням давали річкової води.

День пройшов у дорозі. Я вже давно з'їв свій порціон. Вечір. Арештанти розмовляють про їжу. Питають один одного:

— Куди везуть?

— Ніхто, брате, не знає. . .

— До комунізму! — вигукнув лисоголовий професор. В нього порвана на грудях сорочка. Він, піднявши руки догори, не говорить, а плачливо кричить:

— Пролетарі всіх країн, єднайтеся! Хай живе Сталін!!!

— Малчать, дурак! — погрожує конвоїр НКВД, стукає гвинтівкою: конвоїр стоїть у будці за вагоном.

— Конвоїре, заберіть професора. Чуєте, збожеволів, хоче вішатися, ледве стримуємо, — озвався хтось.

Я, стомлений думками й голодом, задрімав. Мені приснився гарний сон: я їв хліб і смоктав грудочку

соли. Хворий професор лежав горілиць. Тяжко ди-
хав. Його груди часто заливалися страшним реготом,
подібним до розпачливого ридання гістеричної жін-
ки:

— До...о...кому...ні...зму. Ха! Ха! Ха-ха!..а!..
а!..

Ніч...

— — —

К І Н Е Ц Ь

Другого тому частини першої

Новий-Ульм (Дунай), 1947-48 рр.

ЗМІСТ II-го ТОМУ

4. РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ЖИВУ В МОСКВІ

Коли радіють арештанти	стор.	7
Трупами варять обід	"-	9
Що таке «С. Ф. Б.»?	"-	15
До поправно-трудового табору НКВД приїхала Європа	"-	20
»Там пастушкі огень пальов...«	"-	25
Нам допоможе Гітлер	"-	29
Як загинув на мурашнику швагер Бенеша	"-	33
Чому розбіглась комуна »Джона Ріда«	"-	36
Європейці розевропеїзуються	"-	39

5. РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

БУВ У СТАЛІНА

На загальних зборах робітників ТЕЦ'у	"-	42
Два листи з України	"-	45
Перша зустріч з Остапом Хвилею	"-	47
Фролов — мій друг	"-	49
Я їхав до Москви з членами Політбюра	"-	50
В кожного свої турботи	"-	52
Павло Морозов — гордість сталінської епохи	"-	54
Провина маляра Раєвського	"-	56
Відвідую бібліотеку Леніна	"-	58
Народне повстання на Кавказі	"-	60
Трагедія одного республіканського уряду	"-	63

Людина боїться людини	стор.	64
Перше травні в Москві	”-	67
На першотравневій вечірці	”-	71
З інспектора піхоти Червоної Армії	”-	72
Моя мати — «общественно-безполезная»	”-	75
Генерал прийшов до Москви	”-	77
»В Москві ніяких українських газет нет«	”-	81
В готелі «Москва»	”-	83
»Ви, товариші генерали, маєте щастя«	”-	85
Генерал Ч-ський в Кремлі у Сталіна	”-	88
Генерал Ч-ський про Сталіна	”-	91
Тасмниця смерті командарма Котовського	”-	95
Тимошенко і Щаденко — агенти Сталіна	”-	97
І Енукідзе — жертва Сталіна	”-	99
Діялог	”-	100
Залишаю Тепло-Електро-Централь	”-	102
Під мурами Кремля	”-	106
Дитинство	”-	110
На ета-а-а-п!	”-	119

»БУДНІ НАШОЇ ЕПОХИ«. Лев Т. Орлигора.

(готуються до друку)

ДРУГА ЧАСТИНА

(розділи)

1. Трудова Армія
2. Війна
3. Полон
4. В лісах Білорусії

ТРЕТЯ ЧАСТИНА

(розділи)

1. Кінець війни
2. Репатріяція
3. В Парижі
4. Еміграція

